

סוף זמן ק"ש של ערבית ותחילת זמן ק"ש של שחרית

סוגיה ר'

(דף ח: מ"תניא ר"ש" עד ט. "בשעת הדחק"; דף ט: מהמש' עד "דור דורים")

א. שתי הברייתות – סותרות או משלימות?

דיון הגמ' בענין סוף זמן ק"ש של ערבית, נמשך מעבר להסבר מחלוקת התנאים שבמשנה ופסק ההלכה כרבן גמליאל. הגמ' (ח:) מביאה עוד שתי ברייתות, הקושרות את שאלת סוף זמן ק"ש של ערבית, עם שאלת התחלת זמן ק"ש של שחרית. בברייתא הראשונה שנינו: "תניא ר"ש בן יוחי אומר פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים בלילה, אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר, ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה". משמעה הפשוט של ברייתא זו הוא, שלדעת ר"ש זמן ק"ש של ערבית – לפחות בדיעבר ("פעמים שאדם קורא... ויוצא") – הוא עד עה"ש, וזמן ק"ש של שחרית – שוב, לפחות בדיעבר – מעה"ש.

אך בברייתא השניה שנינו: "דתניא ר"ש בן יוחי אומר משום ר' עקיבא פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים ביום, אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה, ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה". לפי ברייתא זו זמן ק"ש של ערבית נמשך עד הנץ החמה, וזוהי דעה שלא הופיעה בגמ' עד כה (על זמן ק"ש של שחרית לפי ברייתא זו – ר' לקמן). הנקודה הראשונה הצריכה בירור היא, האם שתי הברייתות חלוקות זו על זו, או לא, כלומר: האם ר"ש סובר כר' עקיבא רבו, שזמן ק"ש של ערבית הוא עד הנץ החמה, ומה שנקט בברייתא הראשונה "אחת קודם שיעלה עה"ש" אינו בא לשלול אפשרות של קריאה אחר עה"ש, אלא בא להרגיש שבק"ש של שחרית יוצאים מיד לאחר עה"ש (או שנקט כן מסיבה אחרת, ר' להלן); או שר"ש עצמו סובר שהזמן הוא רק עד עה"ש, ובברייתא השניה הוא מוסר את דעת ר' עקיבא, ו"הא דידיה הא דרביה". במקביל, צריכה בירור נקודה שניה: האם לפי ר' עקיבא הנץ החמה הוא התחלת זמן ק"ש של שחרית – וגם זו דעה שאינה מופיעה במש' "מאימתי קורין את שמע בשחרית" ובברייתות שעליה (ט:) – או שאין פירוש דברי ר' עקיבא שקודם הנץ אי אפשר לקרוא את של שחרית, אלא הוא בא להרגיש שבשל ערב יוצאים ממש עד הנץ החמה (או שנקט כן מסיבה אחרת, ר' להלן).

ואף על פי שבגמ' נאמר שרב אחא בר חנינא פסק בשם ריב"ל ככל אחת משתי הברייתות – אין להסיק מזה ששתי הברייתות מסכימות זו עם זו, שכן הרברים מובאים בלשון "איכא דמתני להא דרב אחא בר חנינא אהא", ואפשר שזוהי מסורת אחרת, הסותרת את הקודמת. ועוד, שהגמ' מסיקה לפי ה"איכא דמתני", שריב"ל אמר רק: "כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק", ואם כן אפשר שבאמת אין הלכה כברייתא זו, אלא שבשעת הדחק סומכים עליה, לפי הכלל שאפשר לסמוך על דעת יחיד בשעת הדחק, ע' סוגיית מאימתי פסקה ח'.

בשאלות הנ"ל נחלקו הראשונים בסוגייתנו: הרז"ה ב'מאור', ועוד ראשונים יחידים (ר' להלן פסקה ו'). סוברים ששתי הברייתות חלוקות זו על זו לגבי הזמן שמעלות השחר ועד הנץ החמה, האם הוא ראוי לק"ש של שחרית או לשל ערבית. נקודת הזמן שכל אחת מהן

מציינת - היא הגבול המפריד בין זמן ק"ש של ערבית לזמן ק"ש של שחרית לפי שיטתה: לדעת ר"ש הגבול הוא עה"ש, עד אליו יוצאים י"ח ק"ש של ערבית וממנו יוצאים בשל שחרית; ולדעת ר' עקיבא הגבול הוא הנה"ח, עד אליו יוצאים בשל ערבית וממנו בשל שחרית. ולכל הדעות אין זמן שאפשר לצאת בו גם ידי חובת ק"ש של ערבית וגם של שחרית. לעומת זאת, הרמב"ן ב'מלחמות', וכן הרא"ש, תר"י, הרשב"א, הרא"ה, הריטב"א ועוד ראשונים, סוברים ששתי הברייתות מסכימות זו עם זו, והזמן שבין עה"ש להנף ראוי לצאת בו גם ידי חובת ק"ש של ערבית וגם של שחרית. בסברות השיטות נעסוק אי"ה להלן, אך נפנה קודם כל אל דברי הרי"ף, שכל הראשונים הנ"ל מתייחסים אליו.

כתב הרי"ף, אחר הביאו את פסק הגמ' כר"ג ואת שתי הברייתות: "והני כולהו הלכתא נינהו, מיהו הא דאמר ר"ג ודאמר רשב"י עד שיעלה עה"ש - בדיעבד הוא, ואפילו אי עביד הכי במזיד וקרא ק"ש קודם שיעלה עה"ש נפיק ידי חובתיה... והא דר"ש דאמר פעמים שאדם קורא ק"ש של ערבית קודם הנץ החמה - דוקא בשעת הדחק, כגון מי שהיה שיכור או חולה, אבל אם עשה כן במזיד או בפשיעה לא יצא ידי חובתו, דאמרינן כי אתא ר' יצחק בר' יוסף אמר הא דריב"ל לאו בפירוש אתמר אלא מכללא אתמר, דהנהו זוגא דרבנן דאשתכור בהילולא דבריה דריב"ל ולא קרו ק"ש, אתו לקמיה דריב"ל, אמר להו כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק. וכן הא דרשב"י דאמר פעמים שאדם קורא ק"ש של שחרית לאחר שיעלה עה"ש - בדיעבד הוא, אי נמי בשעת הדחק, כגון מי שהיה משכים לצאת לדרך וכיו"ב, אבל לכתחילה לא". [וכן כתב אודות שתי הברייתות ה'אשכול' (עמ' 13) בשם הגאונים, וכ"כ האבודרהם (עמ' ג-ה) בשם רב האי גאון ורי"ף גי'א. ודין ק"ש של ערבית אחר עה"ש נמצא גם ב'פירושי ר"ח', ודין ק"ש של שחרית אחר עה"ש הובא ב'ספר הגר' (עמ' 21) בשם רבנו ניסים].

והנה מדברי הרי"ף אין ללמוד האם הברייתות חלוקות לדעתו או לא, כי אפשר להבין שהן חלוקות, ופסקו של ריב"ל כר"ש בשם ר' עקיבא הוא רק משום סמיכה על היחיד בשעת הדחק, כנ"ל, ודוקא באונס נחשב שעה"ד אבל לא בפשיעה (אדרבה, המאחר בפשיעה - עדיף להורות לו כדעת הרבים שאינו יכול עוד לצאת י"ח, ויפסיד הפעם את המצוה. וע"ע בסוף הפסקה הבאה). ומה שכתב הרי"ף שקריאה של שחרית מעה"ש היא רק בדיעבד או בשעת הדחק - אין זה בגלל הברייתא השניה, אלא בגלל משנת "מאימתי קורין את שמע בשחרית" ופסק הגמ' שעליה (ט:), שהזמן האמור שם מאוחר לעה"ש. וכך הבין הראב"ד ב'כתוב שם' את שיטת הרי"ף (אמנם, את המחלוקת בין הברייתות הוא מצמצם רק לק"ש של ערבית, ר' בפסקה הבאה). אך הרמב"ן הבין שלדעת הרי"ף הברייתות אינן חלוקות זו על זו כלל, והוא מציע שתי דרכים להבנת הפסק של ריב"ל בשעת הדחק: או שר"ש בשם ר"ע בעצמו התיר לקרוא אחר עה"ש רק למי שנאנס (וצריך להבין: אך בלא אונס, אע"פ שמעיקר הדין אפשר לצאת אז י"ח - ביטלוהו מהמצוה בשב ווא"ת, כמו לשיטות הרמב"ם ותר"י בסוגיה הקודמת פסקאות א' וג', ע"ש), ו"כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק" פירושו כאן: הלכה כר"ש, המתיר לקרוא בשעת הדחק שכזו¹; או שר"ש בשם ר"ע באמת התיר לקרוא בדיעבד בכל ענין, גם באיחר במזיד, אבל אנו סומכים על דעת יחיד זו רק בשעת הדחק.

1 ה'דברי דוד' (ח ד"ה והרי"ף) מקשה על אפשרות זו, שהלשון "כדאי הוא ר' פלוני לסמוך עליו בשעת

ב. בשכבך ובקומך בזמן אחד – סברות שיטת הרי"ף וסיעתו

נימוקו של הרמב"ן לעצם ההנחה שהברייתות אינן חלוקות הוא: "ותמה על עצמך, אי הכי (ר"ל: שהברייתות חלוקות) היכי לא רמינן ר"ש אדר"ש, ואי איכא לדחויא – ליקשי וליפרוק הא דירידה הא דרביה, דהכי הוא אורחא דתלמודא בכל דוכתא. ותו, תיקשי דר' עקיבא אדר' עקיבא, דהכא תניא לאחר הנץ החמה, ולקמן (ס:) תניא ר' עקיבא אומר כרי שיכיר בין חמור לערוד". והרז"ה יצטרך לענות על הסענה האחרונה: "תנאי גינהו ואלכא רר' עקיבא", ע' תוס' ר"ה לעולם, אך הרמב"ן תמה מדוע לא הקשו ותירצו כן.

את הסברה שהזמן שבין עה"ש להנה"ח ראוי הן לק"ש של ערבית והן לשל שחרית, מסביר הרמב"ן בכך שבזמן הזה יש אנשים שעדיין ישנים, ויש שכבר קמים, כמו שאומרת הגמ' על הברייתות: "איכא אינשי דקיימי בהויא שעתא... איכא אינשי דגנו בהויא שעתא" (הרמב"ן כותב, ליתר דיוק, שמיעוט בני אדם קמים מעה"ש, ורובם קמים משיכיר את חבירו, ראה להלן, ומיעוט ממשיכים לישון עד הנה"ח), והתורה נקטה "ובשכבך ובקומך" בלשון יחיד, ללמדנו שמספיק מיעוט של שוכבים או מיעוט של קמים כדי להגדיר את הזמן הראוי לקריאה (וכ"כ ה'נימוקי יוסף'), ומכאן שהזמן שבין עה"ש להנץ ראוי מדין תורה לשתי הקריאות. אך לכאורה קשה על הסבר זה, מדוע לא נאמר שלשון יחיד של "בשכבך ובקומך" באה לתלות את הדבר בהרגלו האישי של כל אחד ואחד? – לכאורה הרי זה משום שלשון יחיד מכוונת אל עם ישראל, ולא אל הפרט, ואם כן מהי הראיה מלשון זו? והרא"ה אכן מסביר אחרת: "בשכבך" אמנם מכוון אל כלל ישראל, אך מיעוט בני אדם בענין זה אין לו דין מיעוט, כי אין אלו אותם האנשים שבכל יום הם המיעוט הקם בעה"ש, אלא לרוב בני אדם קורה שלפעמים הם קמים מעה"ש, ולפעמים הם שוכבים עד הנץ, והמיעוט הוא פעם אלו ופעם אלו, ונמצא שהזמן הוא גם זמן שכיבה וגם זמן קימה לרוב בני אדם.

והרמב"ן מתקשה לפי שיטתו, מדוע אין זמן ק"ש של ערבית נמשך עד ג' שעות משום בני מלכים השוכבים עד אז, כדעת ר' יהושע בק"ש של שחרית, שהלכה כמותור². והוא מתרץ שאין זה נחשב למיעוט לענין "בשכבך", כי גם בני מלכים אינם ישנים אז, אלא נשארים נעורים במיטותיהם עד ג' שעות, ונחשב לזמן קימה, אך לא לזמן שכיבה (=שינה). והרשב"א, הסובר כרמב"ן, מתרץ אחרת, ע' בסוגיה הבאה פסקה י'.

והנה, לשיטת הרמב"ן וסיעתו יוצא, שאף על פי שמסתבר שהקריאה של "בשכבך" צריכה

הדחק" משמענה במקומות אחרים שהסמיכה היא בשעת הדחק, ולא מאמר האומר אך אפשר שהגמ' תשתמש באותה הלשון במשמעויות שונות במקצת ועוד הקשה, מדוע אין הגמ' שואלת "ואי מכללא מאי", כדרכה בשאר מקומות שאמרו "לאו בפירוש איתמר אלא מכללא", על כרחך משום שכאן הדבר ברור שאם בפירוש איתמר שהלכה כר"ש הרי זה בכל דיעבד, ואם רק משום "כדאי הוא ר"ש" וכו' הרי זה דוקא בשעת הדחק אך מצאנו עוד מקומות של "לאו בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר", שלא שאלו בהם "ואי מכללא מאי", כגון בעירובין צד, ואין נראה שיש שם נפ"מ ברורה אם בפירוש איתמר או מכללא

2 ה'לבוש' (נח, א) תולה את דעת ר' יהושע בכך שכל ישראל בני מלכים הם והקשה ה'אליה רבה' (ס"ק ב') שהרי תר"י (ו' ד"ה ר') כתב בפירוש "ואע"פ שבשאר מקומות אין אנו מוסקים הלכה דכל ישראל בני מלכים הם, בהא הלכה היא וסוף זמן ק"ש עד ג' שעות, שעדיין זמן קימה לקצת" וה'לבוש' עצמו כתב בסעיף ג' את הטעם שמקצת קמים, לענין לצאת מעה"ש

לקרום לקריאת "ובקומך", מכל מקום אין מניעה ששתיהן תיאמרנה ברציפות בין עה"ש להנץ (שהרי שכיבתו וקימתו של הקורא אינן משנות, אלא "בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים"). אולם, הרמב"ן נוטה לומר שכוונת הברייתות בנוקטן "אחת קודם שיעלה עה"ש ואחת לאחר שיעלה עה"ש", "אחת קודם הנה"ח ואחת לאחר הנה"ח", לא רק למה שנאמר בפסקה הקודמת, והיינו להרגיש שמותר לקרוא את של שחרית לאחר שיעלה עה"ש מיד, ואת של ערבית סמוך להנה"ח ממש, אלא גם לומר שאי אפשר לקרוא את שתיהן בין עה"ש להנה"ח, ואם מנצלים את הזמן שבין עה"ש להנה"ח לאחת משתי הקריאות – השניה צריכה להיות מחוץ לזמן הזה. וכן היא רעת הרא"ש³. ומלשון הרמב"ן נראה שזהו דין דרבנן, כדי שלא ייראה הרבר כסתירה וכחוכא. ואף על פי שבימים שונים יכול אדם לקרוא בזמן שבין עה"ש להנה"ח פעם קריאה של ערבית ופעם של שחרית – בזה אין סתירה הניכרת, מה שאין כן ביום אחד⁴. [ולכאורה יכול היה ר"ש להתיר לקרוא אחת קודם "משיכיר" ואחת אחר "משיכיר", כי מבדילה ביניהם קימת רוב בני אדם, כנ"ל. אך י"ל שהזמן שבו המיעוט הופך לרוב אינו ניכר לעין, ואף אין כאן אידוע אסטרונומי בולט כמו עה"ש או הנץ. ובספר 'מנחת כהן', מבוא השמש, פרק י"ד, כתב לפי שיטת הרמב"ן והרא"ש, שמותר לקרוא אחת קודם משיכיר ואחת אחר משיכיר, והברייתות לא נקטו "אחת קודם שיכיר" וכו' כי רצו להשמיע שאפשר לקרוא את של ערב עד הנה"ח ואת של שחר מעה"ש (וע' גם צ"ח ו'ברכת ראש' על התוס' ח: ד"ה לא). אך לשון הרמב"ן היא: "אלא אם כן הנץ החמה בינתים או יעלה עמוד השחר", ומשמע דוקא כך, והטעם כנ"ל. וכבר דחה כן ה'אליה רכה' (סי' נ"ח ס"ק ט') את דברי ה'מנחת כהן'].

3 ע' להלן פסקה י"א שהבי' כתב שדין זה לא היה פשוט לרא"ש, כמוכח מדבריו בסל' י' וה'דברי דוד' (ח ד"ה וצ"ע) הקשה על הרא"ש, מדוע הוצרך לתירוץ "תרי תנאי אליבא דר"ע", השייך לשיטת הרז"ה, ולא לשיטת הרי"ף אך לענ"ד אין כאן קושי, כי הרא"ש הביא תירוץ זה לפי ההנחה ש"אחת אחר הנה"ח" זהו התחלת זמן לכתחילה של ק"ש של שחרית, כמו ש"אחת קודם שיעלה עה"ש" הוא סוף זמן לכתחילה של ק"ש של ערבית (לדעת הרא"ש, ע' בסוגיה הקודמת פסקה א'), ועל כך הוא מקשה מ"ר"ע אומר בן תמור לערוד", שהוא זמן לכתחילה ("מאימתי קורין"), ומתרחץ תחילה תנאי היא, ואחר כך מתרחץ שאולי "אחת אחר הנה"ח" אינו התחלת זמן לכתחילה ובאשר לשיטת התוס' שכתבו את התירוץ של תרי תנאי - ע' להלן פסקה ט'

4 והנה 'ערוך השולחן' (נח, ח) מתרחץ את קושיית הרמב"ן הנ"ל, מדוע לא יהיה מותר לקרוא של ערבית למי שנאנס עד ג' שעות - בסברתו של הרמב"ן עצמו, שבין עה"ש להנץ, שאין ביניהם גבול הניכר, אין לקרוא פעמיים והיינו, שאם נתיר לקרוא את של ערבית אחר הנץ, הרי יצטרך לקרוא גם את של שחרית בזמן שבין הנץ לג' שעות (כי להקדים את של שחרית לשל ערבית אי אפשר, כנ"ל בפנים), אך אין לעשות כן משום שאין ביניהם גבול הניכר ולכאורה זהו תירוץ נכון, וקשה על הרמב"ן מדוע לא תירץ כן ויש ליישב כך הרמב"ן סבר שזה שאין קוראים פעמיים בתוך זמן אחד הוא מדרבנן, כדי שלא ייראה כחוכא, כנ"ל בפנים ועתה, הרמב"ן רצה לתרץ את הקושיה גם לפי האפשרות השניה הנ"ל סוף פסקה א', לפיה ר"ע עצמו התיר לקרוא עד הנץ בכל דיעבד, ולא רק באנוס וטעם אפשרות זו הוא, שאין לבטל את המצוה משום סייג (ומה שלהלכה אין סומכים על ר"ע אלא באנוס, ולמי שלא היה אנוס אומרים שב ואל תקרא - יש הבדל בין מצב שבו אין מאפשרים לאדם לסמוך על דעת היחיד, אלא קובעים שחלה עליו ההלכה הפשוטה כדעת הרוב, לבין מצב שבו לפי ההלכה הפשוטה - לדעת ר"ע - יכול הוא לצאת י"ח, ומבטלים ממנו את המצוה משום סייג) ולפיכך, אם אדם לא קרא את של ערבית עד הנץ - אין לאסור עליו לקרוא אחר הנץ מדרבנן כדי שלא יהיו שתי הקריאות בתוך זמן אחד, כי זהו ביטול המצוה משום סייג ומשום כך הוצרך הרמב"ן לתירוץ המסביר מדוע מדאורייתא אין הזמן הזה ראוי לק"ש של ערבית

לעומת זאת, מדברי הרשב"א והריטב"א נראה, שאינם מסכימים עם הרמב"ן והרא"ש, אלא הם סוברים שאפשר לקרוא את שתי הקריאות ברציפות אחרי עה"ש או קודם הנה"ח, שכן שאלו את השאלה מדוע לא אמרה הברייתא שאפשר לקרוא פעמיים אחר עה"ש או פעמיים קודם הנה"ח, ולא הביאו את הדין של הרמב"ן, אלא תירצו באפנים אחרים, ע"ש.

ראינו שהראב"ד סובר, בניגוד לרמב"ן, ששתי הברייתות אכן נחלקו זו עם זו, אך לא כדעת בעל ה'מאור' שהמחלוקת היא מהי נקודת הגבול בין קריאה של לילה לקריאה של יום, אלא לדעת הראב"ד בק"ש של שחרית שתי הברייתות מודות שזמנה לכתחילה משיכיר (כסוגיה בדף ט:), ובריעבר או בשעת הרחוק מעה"ש; ובשל ערבית נחלקו: לפי ר"ש עצמו אין יוצאים בשל ערבית בשום אופן אחר עה"ש, ואילו לפי ר"ש בשם ר"ע יוצאים בדיעבר (ולאו דוקא באונס) עד הנה"ח. ולהלכה אנו סומכים על ר"ש בשם ר"ע רק בשעת הרחוק. ונראה שמה שהביא את הראב"ד להבין כך את הברייתות, הוא משום שלא נראה לו שר"ע עצמו התייר לקרוא של ערבית אחר עה"ש רק לאונס, שהרי ר"ע אינו אומר זאת, ומאידך כתב הראב"ד (ב:): שדעת ר"ש אליבא דנפשיה, שהתיר לקרוא של ערבית עד עה"ש, היא כדעת ר"ג במשנתנו, וזאת על פי הירוש' (פ"א ה"א): "הא ר"ג כר"ש בערבית", כדלהלן פסקה ח', והראב"ד סבר שלדעת ר"ג הקריאה עד עה"ש היא רק בדיעבר, כשיטת הרמב"ם או כשיטת תר"י בסוגיה הקודמת, ואם כן נובע מזה שהברייתא הראשונה אינה סוברת כר"ע בענין ק"ש אחר עה"ש, כי אין דיעבר אחר דיעבר.

לעומת זאת הרמב"ן, המביא בסוף דבריו את הירוש' הנ"ל, ומודה שעד עה"ש לר"ג הוא בדיעבר, סובר, לפי הדרך הראשונה שכתב (ע' לעיל סוף פסקה א'), שר"ע בעצמו התייר עד הנץ רק באונס, וממילא אין זה סותר למה שאמרו ר"ש ור"ג עד עה"ש (ובניו של ר"ג לא היו אנוסים, אלא נמשך לבם אחר המשתה", ל' הרא"ש⁵). ולפי הדרך השניה שהציע הרמב"ן, שר"ע התייר בכל דיעבר, צריך לומר שמה שאמרו בירוש' שר"ג סובר כר"ש, פירושו שלר"ג שהתיר לקרוא גם אחר חצות עד עה"ש - יש חבר לדעה זו, והוא ר"ש, אך באמת ר"ש מתיר עוד יותר, דהיינו עד הנץ, כמבואר בברייתא השניה.

ובדברי הראב"ד מוצאים אנו עוד חידוש, והוא, שאע"פ שהלכה כר"ש משום ר"ע רק בשעת הרחוק, מכל מקום לדעת הראב"ד גם מי שאיחר בפשיעה עד אחר עה"ש יכול לקרוא את ק"ש בברכותיה עד הנץ, מדין "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה", אך לא יצא בזה ידי חובת ק"ש. וכוונתו היא, שהואיל וחכמים קובעים שאינו יוצא בזה - כלפי שמיא חד הוא לענין מצות ק"ש אם יקרא או לא, ולא יקבל שכר אלא כקורא בתורה, ע' בסוגיה הקודמת פסקה ד'⁶. אך מדברי שאר הראשונים נראה שאחר עה"ש ההלכה אוסרת

5 וכ"כ המאירי (עמ' 7), אך הביא שיש מפרשים שדנו אותם כאנוסים, ונראה שכן דעת הריב"ב, שכתב שר"ג שהתיר לבניו רק עד עה"ש לית ליה הא דאמר ר"ש משום ר' עקיבא שאפילו עד הנץ יוצאים י"ח בשעת הדחק (ור' לקמן בפנים שגם לדעת הרמב"ן ייתכן שר"ג ור"ש חולקים)

6 וראינו שם שלדעת תר"י אינו יכול לברך בזמן שבו גזרו את הסייג ונראה שהמחלוקת נובעת מן האמור בהערה 4, שלדעת תר"י הסייג הוא לבטל מהאדם את המצוה, ואם נתיר לו בכל זאת לקרוא בברכות - הסייג לא יהיה יעיל, ואילו לדעת הראב"ד שאין כאן ביטול המצוה ממש וכי מעיקר הדין המצוה כבר בטלה, אלא רק ביטול הסמיכה על דעת יחיד - די לומר שאין במקרה זה ערך לסמיכה על דעת יחיד, ואין צורך לבטל את אמירת הברכות בשביל כך

עליו לקרוא בברכות אם איחר בפשיעה (ל' הרשב"א: "אבל במי שעבר במזיד... ואפילו בפושע... כל לאחר שעלה עה"ש אסור", וכן נראה מל' הרא"ש והטור), כדי שידע להבא שהאפשרות לסמוך על דעת ר"ע בשעה"ד אינה נתונה למי שפשע.

[והרי"א"ז (פ"א א, ד) מרחיק לכת עוד יותר, וסובר שגם מי שעבר ולא קרא יכול לקרוא אחר עה"ש ולצאת ידי חובתו, וכנראה שהבין שהלשון "כראי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הרחק" משמעה: כשכבר איחר ועכשיו אין לו ברירה, ר' להלן פסקה ו'].

ג. שיטת הרי"ף וסיעתו בענין זמן ק"ש של שתית לכתחילה

על משנת "מאימתי קורין את שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן" וכו' (ט:), כתב הרי"ף: "תניא ר' מאיר אומר כרי שיכיר בין זאב לכלב, ר' יהודה אומר כרי שיכיר בין חמור לערוד, אחרים אומרים כרי שיראה חברו ברחוק ארבע אמות וכירנו. אמר רב הונא הלכה כאחרים, אמר אבבי לתפילין כאחרים לק"ש כותיקין, ואמר ר' יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאל"ת ונמצא מתפלל ביום, א"ד זירא מאי קראה ייראוך עם שמש. וכן הלכתא. אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבר כי הא מילתא, ואפ"ה מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט, כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה, שנמצא מתפלל ביום ואע"פ שאינו עם הנץ החמה דוקא". וכתב הב"י (סי' נ"ז ר"ה ומ"ש רבינו), כי הלשון "וכן הלכתא" מורה שהרי"ף הבין שאבבי בא לחלוק על רב הונא, ולומר שזמן ק"ש לכתחילה איננו מתחיל משיכיר את חברו, אלא מעט לפני הנץ, דהיינו מזמן הקריאה של ותיקין. כי אילו היה הרי"ף סובר שאבבי מודה לרב הונא שזמן ק"ש מתחיל משיכיר, ומה שאמר "לק"ש כותיקין" היינו למצוה מן המובחר - אם כן מדוע הוצרך לכתוב "וכן הלכתא" אחרי דברי אבבי, וכי לא היינו יודעים מרעתנו שרצוי לעשות כותיקין, אם הם מגבילים את הזמן למצוה מן המובחר? עוד מציע הב"י אופן אחר: "אי נמי לא פליגי, משמע ליה דאבבי מפרש דברי רב הונא, דלא אמר הלכה כאחרים אלא לתפילין, אבל לק"ש כותיקין". דרך זו מסבירה מדוע לשון הגמ' היא: "אמר אבבי", ולא: אבבי אמר, כרגיל במחלוקת, וכיון שפירושו של אבבי לרברי רב הונא אינו מובן מאליו - הוצרך הרי"ף לכתוב "וכן הלכתא".

אך הנה המשפט האחרון בלשון הרי"ף: "אלא מיהו לית כל אינש יכול... ואפ"ה מצוה למיקרי קודם הנה"ח מעט, כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנה"ח ונמצא מתפלל ביום" - צריך עיון, כי איך תולה הרי"ף את המצוה להקרים ולקרוא מעט לפני הנץ, בצורך להתפלל ביום, והלא כל שכן שאם יקרא אחר הנץ נמצא מתפלל ביום? ולו היינו מניחים ש"כותיקין" הוא למצוה מן המובחר, היה אפשר להסביר שההרגשה בלשון הרי"ף היא על המלה 'מעט', כלומר: מי שאינו יכול לכוון כותיקין - אל יקרא הרבה לפני הנץ, אלא מעט לפניו, כדי שיתפלל ביום. אך אם מניחים כב"י, שזמן ק"ש מתחיל מזמן ותיקין מעיקר הדין, אם כן ברור שאדם שאינו יכול לכוון לא יקרים אלא יאחר, וכך היה לו לרי"ף לומר: ואפ"ה מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט, כדי שיסמוך תפילתו להנץ החמה כמה שאפשר.

ישוב לקושי זה יש ללמוד מדברי הרמב"ם, הפוסק בעניננו כשיטת הרי"ף, כפי הבנת הב"י אותה. וז"ל הרמב"ם (הל' ק"ש א, י"ב): "הקורא ק"ש שלערבית אחר שעלה עה"ש

קודם הנה"ח לא יצא י"ח, אלא אם כן היה אנוס, כגון שיכור או חולה וכיו"ב... ואיזה הוא זמנה ביום, מצותה שיתחיל לקרות קודם הנה"ח כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנה"ח, ושיעור זה כמו עישור שעה קודם שתעלה השמש (כלומר: משך זמן הקריאה עם הברכות לאדם בינוני הוא כשש דקות⁷), ואם איחר וקרא אחר שעלתה השמש יצא י"ח, שעונתה עד סוף שלוש שעות ביום למי שעבר ואיחר. מי שהקדים וקרא ק"ש שלשחריית אחר שעלה עה"ש, אע"פ שהשלים קודם שתנץ החמה יצא י"ח, ובשעת הוחק כגון שהיה משכים לצאת לדרך קורא לכתחילה משעלה עה"ש". הרי שלא הזכיר כלל את זמן "משיכיר", והזכירו לגבי התחלת זמן הנחת תפילין (הל' תפילין ד, י). כי הבין שהלכה כאביי דוקא, ולא כדברי רב הונא (לפי משמעם הפשוט, שמדובר בק"ש). והרמב"ם מוסיף שסוף זמן ק"ש לכתחילה הוא רק עד הנץ, ומאחר הנץ עד ג' שעות הוא למי שעבר ואיחר. ומקורו בירושלמי (פ"א ה"ב) שהוא מביאו ב'הלכות הירושלמי' שלו, על פסקת המש' ד' יהושע אומר עד ג' שעות. וז"ל הירוש': ד' חונה אמר תרין אמורין חר אמר בשוכח, מותיב ליה חבריה וכי יש הלכה בשוכח, אלא כך היא הלכה, ולמה אמרו בשוכח, כדי שיהא אדם מזוז עצמו לקרותה בעונתה". כלומר: וכי רק השוכח רשאי לקרוא עד ג' שעות, והלא אם השוכח יוצא אז י"ח, גם המאחר בכוונה יוצא, אלא כך היא ההלכה גם בעבר ואיחר, ומדוע אמרו בשוכח, כדי להרגיש שאין זו עונתה לכתחילה. ועל כרחק שעונתה היא עד הנץ, כת"ק, שהרי לא נזכר זמן אחר בין הנץ לג' שעות. והש' שו"ת הרמב"ם (מהר"ם בלאו, סי' ק"פ), שנשאל מה עדיף, לקרוא ק"ש עם הנץ ביחיד, או לקרוא עם הציבור כשעה אחר הנץ, והשיב שהראוי ליחיד ולציבור לקרוא עם הנץ, כלומר: שזהו זמנה לכל, ואין לעבור אותו לכתחילה (כי אילו היה עם הנץ רק מצוה מן המובחר - הרי אי אפשר לומר שהציבור חייב בכך, ונמצא שהרמב"ם לא ענה על השאלה).

ועתה, אם גם הרי"ף סובר כדעת הרמב"ם, יש לפרש את דברי הרי"ף כדלקמן: מי שאינו יכול לכוון כותיקין, והברירה בידו להקדים או לאחר - ושניהם אינם האופן הראוי לכתחילה - יאחר, ויקרא רק מעט קודם הנץ, באופן שחלק מהקריאה כבר יהיה אחר הנץ, וזאת כדי להתפלל ביום. ונראה לפי"ז שהרי"ף סובר כי תפילה אחר עלות השמש הוא רין לכתחילה גמור⁸.

אך שאר הראשונים ההולכים בדרכו של הרי"ף, הלא הם הראב"ד והרמב"ן והרא"ש וסיעתם, טוברים, בניגוד לרמב"ם, שדברי אביי לא נאמרו אלא למצוה מן המובחר, כלומר:

7 האחרונים הסתככו בפירוש דברי הרמב"ם, משום שלא ידעו שהגירסה הנכונה ברמב"ם (עפ"י כה"י שהרמב"ם אישר בחתימת ידו, וכ"ה בכ"י תימן) היא כבפנים, או משום שלא רצו להניח שהרמב"ם מדבר בקריאה בינונית, והגיעו להנחות מוזרות בענין המציאות בעליית השמש, ע' בנושאי כלי הרמב"ם, הסוד (סי' נ"ח) והשו"ע (נח, א)

8 וע' תר"י בשם רבנו יונה, הסובר אף הוא כרמב"ם שסוף זמן ק"ש לכתחילה הוא בהנץ, ומסביר שהדרכת הרי"ף באה להבטיח שלפחות פרשה ראשונה תיקרא לפני הנץ ולכאורה דבריו תמוהים, כי אדרבה, לשם כך עדיף להקדים יותר מזמן ותיקין ורבמיוחד לדעת רבנו יונה שתתבאר להלן, לפיה זמן ק"ש לכתחילה הוא "משיכיר", ומלשון הרי"ף משמע שרוצה להבטיח שהתפילה תהיה אחר הנץ ונראה שרבנו יונה הבין את דברי הרי"ף כך ומיהו לית כל אינש יכול וכו', וממילא צריך לאחר הכל לאחר הנץ, כדי שהתפילה תהיה ביום, אך מכל מקום מצוה למיקרי קודם הנץ מעט, כדי שלכל הפחות פרשה ראשונה תיקרא קודם הנץ וע' 'חידושים וביאורים' או"ח סי' ח' סוף אות א'

אביי אומר שאף על פי שזמן ק"ש הוא "משיכיר", כמו שפסק רב הונא, ואפשר אז להניח תפילין - ראוי להמתין מלקרוא את שמע עד זמן ותיקין, למצוה מן המובחר, כדי שיסמוך גאולה לתפילה ויתפלל בהנץ. ונראה כי ראשונים אלה הבינו שלשון הרי"ף "והכי הלכתא" - באה כאילו לסכם את דברי רב הונא ואביי גם יחד, ולומר שזמן ק"ש הוא משיכיר את חבירו, ולמצוה מן המובחר כותיקין. וכך הבין ה'דרכי משה' (סי' נ"ח אות א') את שיטת הרי"ף. [אך מ"ש שגם את שיטת הרמב"ם אפשר להבין כך - צ"ע, כי הרמב"ם אינו מזכיר כלל את זמן "משיכיר"].

והנה בפסקה הבאה נראה, כי הראב"ד, הרמב"ן ורבנו יונה, שלושתם מודים לרמב"ם שסוף זמן ק"ש לכתחילה הוא רק עד הנץ. אך בהגדרת ה"מצוה מן המובחר" הנ"ל יש ביניהם מחלוקת: הראב"ד סובר (ב:) שזמן תפילה לכתחילה אינו דוקא מהנץ, אלא אף קודם לכן, והקורא ומתפלל "משיכיר" מקיים את דין לכתחילה⁹, אך למצוה מן המובחר מתפללים בהנץ כותיקין. ואילו הרמב"ן ורבנו יונה סוברים שהתפילה מהנץ היא דין גמור, אך סמיכת גאולה לתפילה אינה אלא מצוה מן המובחר (ע' סוגיית סמיכת גאולה לתפילה, פסקה ג'), ומי שאינו חושש לסמיכת גאולה לתפילה - יכול לקרוא אף לכתחילה משיכיר, ולהתפלל אחר כך, מהנץ.

ויש לציין כי בזה"ק פ' וישלח (קעח.) מובא שר' אלעזר קרא ק"ש עם שמש, ואמר שקודם לכן "לא מטא זימנא דק"ש", ומשמע שם שאסור לקרוא קודם לכן, עכ"פ לכתחילה, ע"ש. הרי זה לכאורה כדעת הרי"ף והרמב"ם, ולא כדעת הראב"ד והרמב"ן וסיעתם.

[הב"ח (סי' נ"ח ד"ה וקורין) הולך בדרך אחרת בהבנת שיטת הרא"ש. כי הנה הרא"ש כתב: "ומורה אביי רתחילת זמן קריאה הוא משיכיר בין תכלת ללבן כסתמא דמתניתין", ופירש הב"ח שלדעת הרא"ש אביי תולק על רב הונא, וסובר שרק לתפילין כאחרים, משיכיר את חבירו, אבל לק"ש הלכה כמשנתנו, שהזמן הוא משיכיר בין תכלת ללבן, ולמצוה מן המובחר כותיקין. לבסוף כותב הב"ח שמצא ב'מלחמות' לרמב"ן שהביא ירושלמי: "מ"ד כרי שיהא ארם רחוק מחבירו ד' אמות ומכירו כמ"ד בין תכלת ללבן" (בפסקה הבאה נצטט את כל לשון הירוש'), כלומר ששיעור אחד הם. ולפלא שהב"ח לא הזכיר שגם הרא"ש בעצמו הביא את הירוש' הזה, כמה שורות אחרי המשפט הנ"ל. וכן הטור, בקיצור פסקי הרא"ש ובספרו, הזכיר רק את זמן משיכיר את חבירו, וברור שהבין שלדעת הרא"ש בין תכלת ללבן ומשיכיר את חבירו זמן אחד הם. אמנם, בתוס' רי"ה ובתוס' הרא"ש (ד"ה לתפילה) הקשו מדוע אמר אביי לתפילין כאחרים, ולא לציצית כאחרים, ותירצו (בתוס' רי"ה הוא בשם 'רבינו' - ר"י) שאולי לגבי ציצית אחרים סוברים שזמנה הוא בין תכלת שבה ללבן שבה¹⁰. וכן כתב הרשב"א בשם התוס'. הרי שמשיכיר את חבירו ובין תכלת ללבן שני זמנים הם לדעת התוס'. אך בדיבור הבא בתוס' רי"ה והרא"ש, הביאו (לגבי נקודה אחרת, ר' בפסקה הבאה) את הירוש' הנ"ל שזמן אחד הם. ונראה כי ר"י נטה לומר שלדעת הבבלי שני זמנים

9 וכן כתב רבנו ירוחם (נתיב ג' חלק ג') "זמן תפילה משיכיר חבירו ברחוק ד' אמות, ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנץ החמה מיד" והבי' (סי' פ"ט ד"ה זמן) הסתכן בהכנת דבריו, ופשוטים הם, כמ"ש הב"ח שם

10 בתוס' הרא"ש בשה"ד צריך להיות "כדפי לעיל", והכוונה למ"ש בד"ה בין

הם, ומשום כך נקט רב הונא: כאחרים, ולא: כמתניתין, ועל פי הנחה זו תירץ ר"י מה שתירץ. והרא"ש בתוספותיו הביא, כדרכו, את דברי ר"י, אך בפסקיו נטה לסברה שהבבלי אינו חולק על הירוש', ועל פי זה נקט לשון "בין תכלת ללבן". גם הראב"ד נקט בפשטות להלכה "בין תכלת ללבן", ונראה שזה עפ"י הירוש'.

ועל הב"ח, הסובר ש"בין תכלת ללבן" ו"משיכיר את חבירו" שני זמנים הם, ולדעת אב"י הראשון הוא זמן ק"ש והשני הוא זמן תפילין, יש להקשות: הנחת תפילין הלא קודמת לק"ש, כמבואר בגמ' יד:, ואילו זמן "משיכיר את חבירו" נראה שהוא מאוחר ל"בין תכלת ללבן", כי הב"י כתב בראש סי' כ"ה בשם ראשונים, שמצות ציצית קודמת למצות תפילין, ע"ש, וא"כ לדברי ר"י שזמן ציצית הוא "בין תכלת ללבן" – יוצא שהוא קודם ל"משיכיר את חבירו".

ד. הסבר שיטת הרמב"ם: הזמן של ותיקין – תוצאה מזמן התפילה

ראינו בפסקה הקודמת שהרמב"ם ושאר ראשונים נחלקו בהבנת שיטת הרי"ף להלכה בענין התחלת זמן ק"ש. והנה הרמב"ן מביא כמה הוכחות להבנתו הנ"ל, לפיה אב"י לא בא לחלוק על רב הונא או לפרש את דבריו, אלא רק להוסיף מצוה מן המובחר: א. במש' ובברייתא לא נזכרה דעת ותיקין כאחת מן הדעות בהתחלת זמן ק"ש. ב. הלשון "כדי שיסמוך גאל"ת ונמצא מתפלל ביום" מורה שהקריאה עם הנץ אינה לצורך ק"ש, דהיינו שזהו זמנה, אלא לצורך התפילה. ג. בתוספתא (א, ד) שנינו: "מאימתי קורין את שמע בשחרים, אחרים אומרים כדי שיהא חבירו רחוק ממנו ארבע אמות ומכירו. מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפילה ונמצא מתפלל ביום". הרי שהקריאה עם הנץ אינה מופיעה כדעה אחרת, אלא כ"מצוה". ד. גם בירושלמי (פ"א ה"ב) למדנו: "אית תנוי תני בין זאב לכלב בין חמור לערוד אית תנוי תני כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ד' אמות ומכירו. הוא (צ"ל: הוון, וכ"ה ברשב"א) בעי מימר מן דמר בין זאב לכלב בין חמור לערוד כמן דמר בין תכלת לכרתן, ומן דמר כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ד' אמות ומכירו כמן דמר בין תכלת ללבן, אבל אמרו מצותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך לה תפילה ונמצא מתפלל ביום. א"ר זעירא אנא אמרית טעמא ייראוך עם שמש'. אמר מר עוקבא הותיקין היו משכימים וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה".

הרי אלו קושיות גדולות על שיטת הרמב"ם, במיוחד מהתוספתא והירושלמי. וב'הלכות הירושלמי' שלו לא הביא הרמב"ם את הפסקה הנ"ל מהירוש'. ונראה להסביר שלדעת הרמב"ם ותיקין באמת חידשו דין בהלכות תפילה, ולא בהלכות ק"ש, והוא, שלכתחילה צריך להתפלל אחר הנץ משום "ייראוך עם שמש" (וכך פוסק הרמב"ם בהל' תפילה ג, א וז, שזמן תפילה לכתחילה מהנץ, ובשעת הרחק מעה"ש), אלא שהרמב"ם סובר שסמיכת גאל"ת היא חיוב גמור (ע' סוגיית סמיכת גאל"ת פסקאות ג"ד), ולכן, מחידושם של ותיקין נובע ממילא שתחילת זמן ק"ש לכתחילה הוא מעט קודם הנץ. לפי זה, הלשון "אבל אמרו מצותה" וכו' מתפרשת כך: התנאים נתנו שיעורים שונים לתחילת זמן ק"ש, מתוך הנחה שהתפילה יכולה להיאמר מיד אחריה, אבל באו ותיקין ואמרו שהתפילה צריכה להיות ביום

דוקא, וממילא זמן ק"ש הרגיל, שיש תפילה אחריו, "זו" עד סמוך להנץ. [וייתכן שאביי מודה שהזמן של "משיכיר" נשאר למקרים מיוחדים, שבהם אין מתפללים אחר ק"ש, כגון במשכים לדרך לדעת ת"ק בברייתא להלן ל.. ע"ש, או מי שאינו יכול להתפלל משום שאין דעתו מיושבת עליו, ע' עירובין סה.. ומשום כך לא נחלק על רב הונא (בלשון: אביי אמר), אלא הוסיף על דבריו. והרמב"ם לא ראה להזכיר זמן זה, משום שאין הוא פוסק כת"ק בברייתא הנ"ל (ע' סוגיית סמיכת גאל"ת פסקה ד'), ובשביל מקרה של מי שלא יתפלל כלל לא הוצרך להזכירו, כי מה בכך אם יקרא עם כולם מזמן ותיקין. ועוד, שאולי הבין שלרעת אביי זמן "משיכיר" התבטל בכלל משום "לא פלוג"¹¹.

וכך צריך לפרש גם את התוספתא, ש"מצותה עם הנץ" זוהי מסקנה חדשה לעומת הרישא. ולשון "מצותה" פירושה: עיקר המצוה, ולא: מצוה מן המובחר, כמו: "מצות חנוכה נר איש וביתו" (שבת כא:). וכד'. והרמב"ם אכן משתמש בלשון "מצותה" לציון הזמן שהוא החיוב לכתחילה, הן בק"ש של שחרית, כמצוטט בפסקה הקודמת, והן בק"ש של ערבית (הל' ק"ש א, ט): "מצותה משעת יציאת הכוכבים עד חצי הלילה, ואם עבר ואיחר" וכו'. וב'הלכות הירושלמי' לא הוצרך להביא את הירוש' הנ"ל, כי מסקנת ההלכה מפורשת בבבלי, ואדרבה, בלשון הירוש' אפשר לטעות שזה רק למצוה מן המובחר. והביא מהירוש' רק ש"ע ד ג' שעות" הוא בריעבר, כנ"ל בפסקה הקודמת, כי מרברי ותיקין ואביי לא היינו יודעים זאת, כי היינו חושבים שאביי מתייחס רק להתחלת הזמן, ותיקין מודים שאפשר לקרוא לכתחילה גם אחרי הנץ.

הזכרנו לעיל, כי באשר לסוף זמן ק"ש לכתחילה – הראב"ד, הרמב"ן ותר"י סוברים כמו הרמב"ם, שלכתחילה יש לקרוא עד הנץ. [והתוס' והרא"ש חולקים על כך, ע' להלן פסקה י']. הראב"ד כתב שמצות ק"ש לכתחילה היא עד הנץ או סמוך לזה, "והמאחר מזה כעין נוגי ממועד הוא" (ע' להלן כח. שהביטוי אמור שם על מי שמתפלל אחרי זמן תפילה, ו"כעין" היינו שהוא מאחר את זמן לכתחילה), והוא מתרץ לפי"ז את הקושיה מדוע לא נקט ר"ע פעמים שאדם קורא שתי פעמים קודם הנץ החמה¹². התירוץ הוא ששתי פעמים אלו לא היו דומות: של ערב היא רק בריעבר, ואילו של שחר לכתחילה. אבל אחת אחר הנץ אף היא רק בריעבר, וכן בברייתא הראשונה, שתיהן רק בריעבר, ע' לעיל פסקה ב'. והרשב"א, המביא תירוץ זה בשם הראב"ד, כנראה מסכים עמו שזמן ק"ש לכתחילה עד הנץ. וכן יש ללמוד מכאן שהראב"ד מסכים עם הרשב"א שאפשר לצאת ידי שתי הקריאות קודם הנץ, שלא כרמב"ן והרא"ש שם.

והרמב"ן כתב: "ואפילו לר' יהושע זמנה קודם הנץ החמה הוי, דהוא זמן קימה לאינשי חוץ מבני מלכים, וכל לכתחילה בזמנים דרובא קרינן, בין בשכיבה בין בקימה, וכדפרישית

11 לכאורה גם בערבית קיימת אותה הבעיה, שכן זמן תפילת ערבית הוא משכלה זמן המנחה, לר' יהודה מפלג המנחה ולחכמים משקיעת החמה (כז' ורש"י שם ד"ה שמע), ואילו זמן ק"ש מתחיל רק בצאה"כ, ואיד יסמוך גאל"ת אם מתפלל לפני זמן ק"ש ור"ת אכן הסיק מזה שזמן ק"ש של ערבית מתחיל מפלג המנחה, ע' סוגיית מאימתי פסקה ג' וע' שם הערה 7 יישוב הבעיה לפי שאר הראשונים
12 הקושיה המקבילה, מדוע לא נקט ר"ש פעמיים אחר עה"ש, אינה קשה לפי הראב"ד, שכן הוא סובר שר"ש אינו מתיר ק"ש של ערב אחר עה"ש בשום אופן, כנ"ל פסקה ב'

לעיל, ועוד, משום תפילה כותיקין". הרמב"ן נותן, איפוא, שני טעמים לכך שזמן ק"ש לכתחילה הוא עד הנץ: האחד מצד דיני ק"ש¹³, והאחר מצד דיני תפילה. ונראה ששניהם במישור של דין לכתחילה, ולא שהשני הוא למצוה מן המובחר, כלומר שלדעת הרמב"ן זמן התפילה לכתחילה הוא עם הנה"ח ממש, "עם שמש", ומי שלא התפלל בהנץ צריך לסמוך את התפילה להנץ "בכל כחור" (ל' הרמב"ן, ר' לקמן), ומכיון שק"ש צריכה להיות לפני התפילה (ע' בגמ' ר:), הרי שק"ש צריכה להיגמר עד הנה"ח. וותיקין היו סומכים גאל"ת עם הנץ, למצוה מן המובחר. ואכן, מלשון הרמב"ם בהגדרת זמן תפילת שחרית, משמע שאף הוא סובר שזמנה לכתחילה דוקא עם הנץ, שכן כתב (הל' תפילה ג, א): "תפילת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה, וזמנה עד סוף שעה רביעית", וכבר הראינו לדעת ש"מצותה" בלשון הרמב"ם הוא הזמן לכתחילה, ולא רק למצוה מן המובחר. ולפי האמור לעיל נראה, שלשיטת הרמב"ם הדין של קריאת שמע לכתחילה כותיקין, נובע רק מזמן תפילה לכתחילה, שהוא בהנץ, ולא מדיני ק"ש¹⁴. ור' לקמן מקור לשיטת הרמב"ם.

לעומת זאת, הראב"ד סובר שאין בכלל דין לכתחילה שהתפילה צריכה להיות אחר הנץ (אלא רק מצוה מן המובחר כותיקין), כנ"ל בפסקה הקודמת, וא"כ מוכח שזמן ק"ש לכתחילה עד הנץ הוא לדעתו דין בק"ש, כטעם השני של הרמב"ן. ואף מדברי תר"י מוכח שזמן ק"ש לכתחילה עד הנץ הוא רק מדיני ק"ש, ולא בגלל התפילה, ר' בפסקה הבאה. נמצא שיש כאן שלוש שיטות: לדעת הרמב"ם זמן ק"ש לכתחילה עד הנץ הוא מחמת התפילה, ולראב"ד ולתר"י מחמת ק"ש עצמה, והרמב"ן מביא את שני הטעמים¹⁵.

והנה להלן כח.. על המשנה "תפילת השחר עד חצות", אומרת הגמ': "ורמינהו מצותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאל"ת ונמצא מתפלל ביום, כי תניא ההיא לותיקין, דא"ר יוחנן ותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה". וברור שהדיון שם הוא על זמן התפילה, והגמ' רואה סתירה בין "עד חצות" ל"עם הנץ", ולכאורה לא ברור מהי הסתירה. וצ"ל שהגמ'

13 ראינו לעיל שהרמב"ם למד מהירוש' שזמן ק"ש לכתחילה הוא עד הנץ גם הרמב"ן מזכיר את הירוש' הזה, בשינוי נוסח מעניין הרמב"ן העלה, כזכור, שתי אפשרויות לגבי דעת ר"ש בשם ר' עקיבא או שהוא מתיר לקרוא ק"ש עד הנץ רק באונס, או שהוא מתיר בדיעבד בכל מקרה, אלא שאנחנו פוסקים כמותו רק באונס ומוסיף הרמב"ן "זזה כענין שאמרו בירוש' הלכה כר' יהושע בשכירו, וכי יש הלכה בשכירו, אלא כך היא הלכה, ולמה אמרו בשכירו, כדי שיהא אדם מזוז עצמו לקרותה בעונתה ודוגמת זה בגמ' דילן בפ' תפילת השחר (כו) א"ר יצחק א"ר יוחנן כגון שביטל במזיד" ור"ל שאין לו תשלומין, אלא רק בשוגג) ולכאורה יוצא שהרמב"ן הבין בירוש', שאחר הנץ יכול לקרוא רק מי שהיה אנוס או שוגג, אך לא מי שאיחר במזיד, כי אחרת מהי ההשוואה לק"ש של ערבית אחר עה"ש או לתפילת תשלומין ונראה שפירוש הירוש' לפי זה הוא וכי יש הלכה רק לשיכורי אלא כך היא ההלכה לכל שוגג וכגון למי שניעור משנתו רק אחר הנץ, גם בלא שכרות, אך לא למי שפשע וכגון שהיה ערו) ולא זירז עצמו לקרותה בעונתה ומכל מקום נראה שהרמב"ן אינו מייחס דעה זו לבבלי, שהרי בבבלי לא הגבילו את פסק ההלכה כר' יהושע

14 ויכולה להיות נפקא מינה בדבר, לגבי מי שמשום מה התפלל קודם הנץ, ועדיין לא קרא ק"ש, האם יש עליו דין לכתחילה לקרוא עד הנץ, מדיני ק"ש, או שכיון שכבר התפלל יוכל לקרוא לכתחילה אחר הנץ אך ייתכן ש"לא פלוג", וזמן לכתחילה הוא תמיד כותיקין, כנזכר לעיל בפנים בשאלה דומה

15 וייתכן שיש נפקא מינה למעשה בין הטעמים, כי אם הדין הוא מחמת התפילה - לגבי התפילה יש סברה לומר שהנץ החמה נקבע לפי הנראה מעל האופק באותו המקום, כי י"ל ש"ייראון עם שמש" שייך להרגשת המתפלל, אך אם זהו דין בזמן קימה - נראה שהוא לפי הנץ האסטרונומי, שאינו מתחשב בהרים שבאופק, כי הוא הקובע את מידת האור ברקיע, ע' להלן פסקה י'

הבינה "מצותה" - דינה. וב'הלכות גדולות' ראש פ' רביעי¹⁶ הביא את הגמ' בלשון: "ורמינהו מצותה עם הנץ החמה כדי שיקרא ק"ש קודם הנץ החמה ויסמוך גאל"ת ונמצא מתפלל ביום", כלומר ש"מצותה" מוסב על התפילה (ו'עם' הנץ החמה אינו קודם הנץ). וכך כתב רבנו תם בתשובה בשם בה"ג, ע' להלן פסקה ט', והוסיף: "ואנו כשפירשנו מצותה אקריאת שמע - לפי קוצר גירסת ספרים רילן". ונראה שגירסת הבה"ג היא היא מקור ההגדרה הנ"ל של הרמב"ם את זמן התפילה. והגמ' מתרצת: "ההיא לותיקין", כלומר: ההיא לכתחילה, וכפי הסברה שחידשו ותיקין, ובדיעבד ער חצות. ולפי הראב"ד ותר"י על כרחנו פירוש התירוצ' הוא: ההיא למצוה מן המובחר, כמו שעשו ותיקין. אך לפי"ז לא כל כך מובן מה היתה הקושיה.

ולפי הראשונים הללו יוצא, שמה שכתב הרי"ף שמי שאינו יכול לכוון כותיקין יקרא מעט לפני הנץ - אין זה על מנת להתקרב למצוה מן המובחר, אלא זהו רין לכתחילה, להסמיך את סיום ק"ש והתחלת התפילה להנץ "בכל כוחו". והרמב"ן ותר"י מביאים בהקשר זה את הגמ' ביומא לו; אורות נברשת של זהב שעשתה הילני המלכה בבית המקדש, ש"בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן ק"ש", ושם נאמר שהיה זה סימן "לשאר עמא דבירושלים", כלומר לאלה שאינם יודעים לכוון ולקרוא מעט קודם הנץ, כדי שיקראו לפחות סמוך להנץ¹⁷. [על גמ' זו - ע"ע להלן פסקה ו'].

ה. דברי הרמב"ם בפירוש המשנה

בפירוש המשנה לרמב"ם מוצאים אנו דברים הנוגעים לעניננו. הרמב"ם כותב בסיום משנת "מאימתי קורין את שמע בשחרים", אחר שפירש את מחלוקת ת"ק ור' אליעזר, ואת מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע: "ואין הלכה כר' אליעזר. והלכה כר' יהושע. וזה במי ששכח¹⁸, אבל לכתחילה הוא חייב לכוון השלמת קריאתה עם הנץ החמה". ובמהר"ר"י קאפח העיר כי המשפט האחרון, מ'זוה', לא היה בנוסח הראשון, ונוסף ע"י הרמב"ם מאוחר יותר בגיליון. והנה ברור כי המשפט הנוסף הוא עפ"י הירוש' הנ"ל פסקה ג', שהלכה כר' יהושע בשוכח, וייתכן שהרמב"ם הוסיף את המשפט הזה אחר שהחל בחיבור 'הלכות הירושלמי' (שאותו חיבר במקביל לפירוש המשנה, ומזכירו בפ"י לתמיד ה, א, אך לא בהקדמת המשנה במקום שבו הוא מזכיר את חיבוריו הקודמים [עמ' ס"ב במהדורתנו]). אך מה בנוגע להתחלת הזמן? לכאורה, מזה שהרמב"ם כתב על המחלוקת ברישא: "ואין הלכה כר' אליעזר", ולא: ואין הלכה כמשנה זו אלא כותיקין, נראה שהרמב"ם היה סבור מתחילה שהלכה כת"ק, והיינו שהתחלת זמן ק"ש לכתחילה היא משיכיר בין תכלת ללבן. כלומר: הוא סבר שהלכה כרב

16 במקצת הנוסחאות, ע"ש עמ' 20 הערה 3

17 אם הנץ לענין זמן ק"ש הוא האסטרונומי - ע' לעיל הערה 15 - הרי מירושלים רואים את השמש קצת לפניו, בגלל גובהה לעומת האופק, ונמצא שהאיחור קטן ואם הנברשת היתה תלויה ממש בגובה ביהמ"ק, שהיה ק' אמה, הרי שקרני השמש פגעו בה עוד לפני הנץ הנראה (ע' יד פשוטה' על הרמב"ם, הל' ק"ש א, יא אך יש להעיר כי ההפרש הנובע מק' אמה הוא קטן מאד, ואינו מגיע לדקה)

18 זהו התרגום הקדום, ונכון הוא עפ"י המקור הערבי, ולא כתרגום ר"י קאפח 'שנאנס'

הונא, ואביי דיבר על מצוה מן המובחר, ומשיכיר את חבריו ובין תכלת ללבן שיעור אחד הם, כנ"ל סוף פסקה ג'. ומאוחר יותר חזר בו, וסבר שאביי בא לחלוק על רב הונא, או לפרש את דבריו. אולם, במשפט שהרמב"ם הוסיף בגליון פיהמ"ש כבר מבואר כשיטתו במשנה תורה, שחייב לכוון את סוף הקריאה עם הנץ, כלומר שאינו רשאי לכתחילה לקרוא קודם לכן, ואם כן קשה, מדוע לא מחק או הרמב"ם את המילים "ואין הלכה כר' אליעזר", שמשמע מהן שהלכה כת"ק?

הנה, בהמשך פיהמ"ש מוצאים אנו מקום נוסף שהיה הרמב"ם צריך לתקנו לפי התוספת שהוסיף, ולא תיקן. כי הנה להלן (כב:) שנינו: "ידר לסבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תהא הנץ החמה יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו יתכסה במים ויקרא", ובגמ' (כה:): "לימא תנא סתמא כר' אליעזר דאמר עד הנץ החמה, אפילו תימא כר' יהושע, ודילמא כותיקין, דא"ר יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה". ולשיטת הרמב"ם במשנה תורה ברור ש"דילמא כותיקין" פירושו: ודילמא כרין לכתחילה (המחייב כל אדם), שמקורו בדברי ותיקין. ובהל' ק"ש (ב, ז) אכן הביא הרמב"ם את דין המשנה בהתאם לכך, וכתב: "מי שירד לסבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות קודם שתנץ החמה - יעלה ויתכסה ויקרא, ואם היה מתיירא שמא תנץ קודם שיקרא - יתכסה במים", ולא הזכיר כלל שמדובר במי שרוצה לקיים מצוה מן המובחר, אלא כל אדם יש לו לנהוג כן (ע' 'ראשון לציון' על הגמ' שם). אבל בפירוש המשנה כתב על משנה זו (תרגום ר"י קאפת): "דברי משנה זו אינם אלא בותיקין, שהיו נוהגין לגמור ק"ש עם עלות החמה באופן, כדי שתהיה תפילתם עם עלות החמה, וסמכוהו למאמר ה' ייראוך עם שמש', ולפיכך יתכסה במים ויקרא". הרי זה לפי מה שסבר מתחילה, שהקריאה כותיקין היא למצוה מן המובחר, אך כל אדם יכול לקרוא גם לפני כן, משיכיר, או אחרי כן, אחר הנץ החמה. ומדוע לא תיקן גם כאן, אחרי שהוסיף לעיל את המשפט מהירוש' שלפיו כל אדם צריך לקרוא עד הנץ? אין זאת אלא שהרמב"ם, כשהיה מוסיף תיקון לפיהמ"ש, לא הקפיד לחפש את כל מה שעוד טעון תיקון על פי זה. וכבר העיר על כך ר"י קאפת במקומות אחדים במהרורתו (ואף על פי ש"ואין הלכה כר' אליעזר" נאמר באותה המשנה שתיקן בה, מכל מקום לא הקפיד למוחקו, כי המשפט כשלעצמו - שאין הלכה כר' אליעזר - נכון, ואת הדיוק המשתמע ממנו - כאילו ההלכה היא משיכיר בין תכלת ללבן - תיקן במשפט שהוסיף)¹⁹.

ולשיטת הראב"ד והרמב"ן ותר"י, לשון הגמ' הנ"ל "דילמא כותיקין" קשה לכאורה, כי "כותיקין" היינו למצוה מן המובחר, ומדוע הוצרכה הגמ' להזכיר מצוה מן המובחר, הלא יכלה לתרץ פשוט: "אפילו תימא כר' יהושע ולכתחילה", שהרי ר' יהושע מודה שלכתחילה זמן ק"ש עד חנץ, ומדין ק"ש עצמה, כנ"ל. וקצת בדוחק יש לתרץ, שהגמ' התקשתה בלשון

¹⁹ והיה אפשר לומר באופן אחר, שהרמב"ם סבר מאז ומתמיד שאביי חלק על רב הונא, ולהלכה תחילת הזמן כותיקין, ומה שכתב שאין הלכה כר' אליעזר, הוא משום שסבר שלזמן של ת"ק - הזחה למשיכיר את חבריו - יש מקום בהלכה, דהיינו במקרה שאינו מתפלל עם הקריאה, כנ"ל בפסקה הקודמת והחזרה שלו היתה בנקודה אחרת מתחילה סבר שהדין המחייב הנוכח מותיקין הוא רק שהתפילה תהיה אחרי הנץ, וותיקין התפללו למצוה מן המובחר עם הנץ, ולכן יתכסה במים אמור רק בהם, ואת"כ סבר שדין לכתחילה לכל הוא שהתפילה תהיה עם הנץ, כנ"ל שם ולפי"ז ברור שלא הוצרך למחוק את "אין הלכה כר' אליעזר", כי בענין דעת ת"ק לא השתנה אצלו דבר אך קשה על דרך זו, מדוע אם כן לא הזכיר בהל' ק"ש את זמן משיכיר?

"אם יכול... לקרות עד שלא תהא הנץ (נ"א [מ'תהא]: תנץ) החמה", שהרי לשאר עמא דבירושלים הקלו להתחיל לקרוא עם הנץ, כנ"ל, ומדוע לגבי ירד לטבול מקפידים על סיום הקריאה עד הנץ, אין זאת אלא שהמש' כר' אליעזר, והגמ' רוחה דילמא כותיקין, כלומר אולי המשנה מתירה להתכסות במים ולקרות למי שמקפיד לסיים את ק"ש קודם הנץ, כעיקר הדין, וכמו שהיו עושים ותיקין שרצו להתפלל עם הנץ. [ותר"י פירש שאין כוונת המשנה לכך שגם יתפלל בעודו במים, אלא שאחר שיגמור ק"ש וברכותיה יעלה ויתכסה ויתפלל, אע"פ שהוא מפסיק בזה בין גאל"ת, כלומר ש"כותיקין" כאן אינו מציין אלא את סוף זמן ק"ש לכתחילה, ומדין ק"ש. ופירוש תר"י הוא לשיטתו הנ"ל פסקה ג' שסמיכת גאל"ת אינה חיוב גמור, אלא מעלה, ועדיף שיתפלל בבגדיו. אבל מל' הרמב"ם הנ"ל בפיהמ"ש נראה שלדעתו גם מתפלל במים עם הנץ (וכך פירש הגר"א בביאורו עד, ב ד"ה ואם) והיינו משום שסמיכת גאל"ת היא לשיטתו דין גמור, כנ"ל שם].

1. שיטת בעל ה'מאור' ופירוש רבנו תננאל

בפסקה א' ראינו כי שיטת הרז"ה ב'מאור' היא, ששתי הברייתות של ר"ש חלוקות זו על זו, והא דידיה הא דרביה. וכתב הרז"ה, שהלכה כברייתא השניה, הסוברת שהגבול המפריד לחלוטין בין ק"ש של ערבית לשל שחרית הוא הנץ החמה, שכן לא רק ריב"ל פסק כמותה בלישנא בתרא, אלא גם אב"י פסק כמותה באומרו "לק"ש כותיקין". לדעת הרז"ה ותיקין לא היו מתחילים לקרוא לפני הנץ, אלא הם היו קוראים את שמע "תוך הנץ החמה" - שהוא משך זמן מסוים, הנכרל מ"קודם הנץ" ומ"אחר הנץ", כדלקמן - והיו גומרים אותה עם סוף הנץ. וכן: "ירד לטבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תנץ החמה" (ע' בפסקה הקודמת), פירוש - לפי מה שדחתה הגמ' שזה כותיקין - עד שלא ייגמר הנץ. הרז"ה מסתמך בענין זה על שני מקורות: האחד - הגמ' בפסחים (יב:) לגבי עדות: "אחד אומר קודם הנה"ח ואחד אומר אחר הנה"ח עדותן בטילה, פשיטא, אלא אחד אומר קודם הנה"ח ואחד אומר בתוך הנה"ח עדותן בטילה", ע"ש. לדעת הרז"ה "תוך הנה"ח" האמור שם הוא משך זמן, והוא זמן הקריאה של ותיקין האמור בעניננו. אך רש"י פירש שם: "בתוך הנץ - כשהתחיל הנץ", ומדובר על אירוע רגעי, כגון הריגה, ואין ראייה שמדובר במשך זמן. ובאמת לא ברור לאיזה משך זמן מתכוון הרז"ה, כי אם "תוך הנץ" הוא משך זמן היעלות כל גלגל החמה מעל האופק - זמן זה אינו אלא כשתי דקות, ואינו מספיק לק"ש עם ברכותיה. ושמא הכוונה שותיקין היו קוראים את הברכות קודם הנץ, ורק את ק"ש עצמה היו קוראים בתוך הנץ, ר' להלן.

המקור השני שמביא הרז"ה הוא הירוש' בפרקנו (ה"א): "עם הנץ החמה - ר' זבדיה בריה דר' יעקב בר זבדי בשם ר' יונה כרי שתהא מטפטפת על ראשי ההרים". והרז"ה הבין מלשון זו שמדובר על משך זמן. אך הרמב"ן כתב שאין גירסת הרז"ה ופירושו מכוונים, כי הגירסה הנכונה היא: "עד הנץ החמה - כרי שתהא החמה מטפטפת" וכו', כלומר שהירוש' בא לפרש את נקודת הזמן של "הנץ החמה" הנזכרת במשנה, ואין כאן משך זמן. ונראה שלפי הרמב"ן "מטפטפת" הוא מל' טפטוף, כלומר: היראות ה"טיפה" הראשונה של שמש מעל האופק, ולפי הרז"ה ייתכן ש"מטפטפת" הוא כמו "הלוך וטפוף", כלומר עליית השמש כולה מעל

האופק, ואולי קצת מעבר לזה, נוגעת ולא נוגעת ('סוף' במונן לצוף, כמו "על דאטפת אטפוך"¹⁹), ומכל מקום לא ברור מהו בריוק משך הזמן הזה. והנה הרמב"ן כותב: "ומן התימה שאני תמה על דברי הרב ר' אפרים אלו המעותקים (צ"ל: המועתקים) בספר הזה", והוא תוקף את הסברה לפיה קודם הנץ אין יוצאים י"ח אפילו בדיעבר. ולפנינו ב'מאור' לא נזכר כאן שמו של רבנו אפרים, ומן הסתם נשמט בהעתקה, ע' בהקדמה ל'מאור' (וראה בס' רבנו אפרים, ברכות אות א', ובהערות שם). ונראה ששיטה זו, שהרז"ה מביאה בשם רבנו אפרים, מקורה בדברי רבנו חננאל (ואולי רבנו אפרים השיג על שיטת רבו הרי"ף, שהשווה בין הברייתות, על פי שיטת ר"ח, רבם של כל בני המערב). דברי ר"ח הובאו ע"י ראשונים אחרים, וז"ל הראב"ה (סי' כ"ה, והש' או"ז סי' י"ג): "ופיר"ח דקיי"ל כותיקין, דא"ר יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום, א"ר זירא מאי קרא ייראוך עם שמש וגו', כלומר יקבלו עול מלכות [באו"ז נוסף: שמים] עם שמש, ומצות ק"ש מתחיל מעם הנץ החמה וגומר עד שלוש שעות ביום, אבל לתפילת השחר עד ר' שעות ביום כר' יהודה... עכ"ל". והרא"ש כתב (בפסקיו, והש' תוס' הרא"ש ותוס' רי"ה, ותוס' שלנו יומא לז: ד"ה אמר): "ור"ח פירש דהאי גומרין ר"ל קורין, ופסק דזמן ק"ש מהנץ החמה עד ג' שעות כר' יהושע בן לוי דפסק הלכתא כר"ש שאמר משום ר"ע, כמתני' דיומא, ופי' ייראוך עם שמש היינו ק"ש, כלומר יקבלו עליהם עול מלכות שמים". וייתכן ששיטת ר"ח זו היא שיטתו של רב האי גאון, שכן באבודרהם (עמ' ר') מצינו: "וכתב רבינו הא"י מצות שתי ברכות שלפני שמע לאומרון קודם הנץ החמה ומצות שמע עם הנץ החמה", ולא פירש את דבריו, ואפשר שכונתו כר"ח, וכמו שכתבנו לעיל לדעת הרז"ה.

"מתני' דיומא" היא אודות נברשת הזהב שעשתה הילני המלכה (יומא לז.), שהגמ' אומרת עליה (לז:): "תנא בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יורעין שהגיע זמן ק"ש". ומקשה הגמ': "מיתבי הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ועם אנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים (פי': הגמ' סברה שהסימן היה לאנשי משמר ואנשי מעמד ששהו אז בבית המקדש, והיא מקשה שהם קראו לפני הנץ או הרבה אחריו), אמר אביי לשאר עמא רבידושלים". וכתב ר"ח בפירושו שם: "תנא בשעה שהחמה זורחת כמין ניצוצות יוצאות ממנה ויורעין העם שבירושלים הות יקין שזו עונת גמירת ק"ש, אבל אנשי משמר היו משכימין וקורין קודם זו העת כרתנן בתמיד... ואנשי המעמד מאחרין, לפיכך תני הקורא את שמע עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא". "גמירת ק"ש" שבלשון ר"ח פירושה כמובן: אמירת ק"ש, כמ"ש הרא"ש (מלשון: "גמרא גמור", "ליגמר איניש והדר ליסבר"), שהרי ר"ז מפרש את לשון הברייתא: "שהגיע זמן ק"ש", וזו משמעה בוודאי: הגיע הזמן לקרוא את שמע. [וע' לעיל פסקה ר' שראשונים אחרים פירשו לפי שיטתם: "לשאר עמא" - שאינם ותיקין]. הברייתא "הקורא עם אנשי משמר לא יצא" מתפרשת לפי ר"ח כפשוטה, דהיינו שהקורא לפני הנץ לא יצא י"ח, ואנשי משמר היו פטורים ממצות ק"ש משום עיסוקם בתמיד, וכן אנשי מעמד היו פטורים משום מצות העמידה על הקרבן, ולכאורה צ"ל שזו נמשכה עד אחר ג' שעות, ע' להלן פסקה ח'. שם גם נראה כיצד יענו הרי"ף וסיעתו על ראייה עיקרית זו לשיטת ר"ח.

יש לציין שהראב"ה מקבל להלכה את שיטת ר"ח, וז"ל (שם): "זנ"ל דהקורא קודם הנץ החמה לא יצא, והא פסקינן לעיל דהלכה כר"ש שאמר משום ר"ע, ומשמע שאין יוצא בשל יום קודם הנה"ח, ואע"ג דלישנא קמא פליג, דלאחר זמן עה"ש הוי זמן ק"ש, (ו)הלכתא כאיכא דאמרי" (נראה שר"ל: כי בכל מקום הלכה כלישנא בתרא).

שיטת ר"ח היא היא איפוא שיטת ה'מאוד', אך הרז"ה כנראה לא ראה את דברי ר"ח, שכן הוא מתלבט בפירוש "ותיקין היו גומרי"ן, כנ"ל, והביא פירוש נוסף, והוא, שותיקין היו באמת מסיימים עד הנץ ומתחילים להתפלל בהנץ, אך אין הלכה כמותם בזה, אלא "לק"ש כותיקין" פירושו שזמן ק"ש לרדיון הוא כזמן תפילה לותיקין, כמו: "לתפילין כאחרים" - זמן תפילין לרדיון כזמן ק"ש לאחרים. וכתב הרז"ה שפירוש זה עולה בקנה אחד עם שיטתו להלכה, אך אין הוא נראה לו מבחינה פרשנית. ואת פיר"ח לא הזכיר, וכנראה שלא ראהו. יש להעיר כי את "אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תנץ החמה" יפרש ר"ח כנראה: אם יכול להתחיל לקרות עד שלא יעבור הנץ²⁰ (בשונה מהרז"ה שפירש: אם יכול לגמור לקרות עד שלא ייגמר הנץ).

הבדל נוסף שבין ר"ח לרז"ה הוא, שבועד שלרעת ר"ח, כלשאר ראשונים, ק"ש של ערבית אחר עה"ש היא רק למי שהיה אנוס, כי בגמ' פסקו כר"ש רק בשעת הרחק, כנ"ל פסקה א' - הרי הרז"ה כתב שאף מי שהשתכר קרוב למזיד הוא, ואין לבטל את המצוה אף ממי שפשע ולא קרא במזיד. כלומר: הרז"ה אינו מקבל את הסברה של ביטול המצוה משום סייג, ומאידך אין הוא יכול לומר שהפירוש הוא שאנו סומכים על דעה זו רק בשעת הרחק (ע' לעיל פסקה א' והערה 4 שם), שהרי לפי שיטתו זוהי ההלכה הברורה, כי להלכה זמן ק"ש של שחר הוא רק מהנץ, ועד אז הוא זמן ק"ש של ערב. ועל כרחק מה שאמרו "כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעה"ד" - פירושו: כאשר כבר איחר כל כך ואין לו עכשיו אפשרות אחרת. ואין זה כשאר מקומות שנאמרה בהם לשון זו. [וראינו לעיל סוף פסקה ב' שגם הרי"א²¹ כתב שאפילו עבר ואיחר קורא אחר עה"ש²¹]. ור"ח, או שסבר שאחר עה"ש ביטלוהו מהמצוה משום סייג, או שסבר שר"ש בשם ר"ע עצמו התיר בכל דיעבד, אף שאינו שעת הרחק, אלא שאין אנו סומכים עליו אלא בשעה"ד, כי רעת יחיד הוא לעומת משנתנו. ואע"פ שזמן ק"ש של שחרית מתחיל רק בהנץ - ייתכן שהזמן שמעה"ש עד הנץ אינו ראוי לא לשל ערבית ולא לשל שחרית, כי מקצת שוכבים או מקצת קמים אינו מספיק, בניגוד למ"ש הרמב"ן (לעיל פסקה ב'), וצריך רוב שוכבים או רוב קמים.

יש לציין עוד, כי ה'אור זרוע' (סי' כ"ה) מצטט מפ"י ר"ח להלן יב., ובו נאמר שהזמן הנזכר שם, "זכי מטא זמן יוצר אור הו"ו אמרי", היינו הנץ החמה. וזה מתאים לשיטתו שאז מתחיל זמן ק"ש וברכותיה. וכ"כ הרי"ד (ט): בשם ר"ח. ובהתחלת תשובה של רב שרידא ורב

20 ה'דברי דוד' (ט ד"ה ושיטת) כתב שצ"ל שבגירסת ר"ח לא היה 'לקרות', אך לענ"ד אין הכרח לומר כן, אלא פירושה כבפנים

21 ויש לציין כי גם ב'הלכות גדולות' לפנינו אין מופיעים דברי הגמ' שפסקו של ריב"ל כר"ש משום ר"ע הוא רק בשעה"ד ואולי גם דעתו כך, שבכל דיעבד קורא עד הנץ, ומה שהביא גם את פסקו של שמואל כר"ג (וגם את הלשון הראשונה של ריב"ל) - י"ל שהוא כשיטת הראשונים, והרי"א²¹ מכללם, שרבן גמליאל מתיר לכתחילה עד עה"ש, ע' בסוגיה הקודמת פסקה א', ואם כן הא לכתחילה הוא דיעבד וע"ע להלן הערה 31 והרז"ה, או שאף הוא סובר כאותה שיטה, או שהוא סובר שריב"ל חולק על שמואל, והלכה כריב"ל

האי שנשתמרה בירינו (אוצה"ג סי' נ"ט) נאמר: "וששאלתם יש מקצת(נו) אנשים שמיחו בידנו על אודות יוצר אור, שאמרו אין אומרין יוצר אור עד יציאת השמש על הארץ". וע' גם תוס' יב. ד"ה משום. אך תוס' רי"ה כתב ש"כי מטא זמן יוצר אור" היינו משיכיר (שאז כבר נהנים מן האור). וכ"כ הרמב"ן ב'מלחמות'. והרשב"א סובר (ח: ד"ה ולענין) שלמסקנת הגמ' ברף יב. אפשר לומר "יוצר אור" כבר מעלות השחר (כי אז מתחיל להופיע האור), וכ"כ הנימו"י (ח: ד"ה אמר רב יהודה) וס' ה'בתים' (ק"ש שער ב, ז). והרבר תלוי בהבנת מהלך הסוגיה שם, ע' סוגיית ברכות ק"ש פסקה ד'.

ז. יישוב הסוגיה לפי שיטת ר"ח ורז"ה

נקודות אחדות בסוגיה צריכות בירור לפי שיטת ר"ח ורז"ה:

באשר לפירוש ר"ח ש"ייראוך עם שמש" הוא קבלת עול מלכות שמים בק"ש - התוס' והרא"ש הקשו על זה, שמהגמ' ברף כט: משמע שהכוונה לתפילה, שכן הגמ' דורשת את הסיפא "ולפני ירח וזר דורים" על תפילת מנחה עם דמדומי חמה. אך גם רש"י פירש בסוגייתנו ש"ייראוך" מוסב על ק"ש, וע' גם רש"י ברף כט: ד"ה ייראוך, ונראה מדבריו בשני המקומות שפירש את "ונמצא מתפלל ביום" כך: ונמצא אומר את סדר התפילה - שבשחר הוא מתחיל בק"ש - ביום. ובזה מיושב מה שהקשו הרא"ש והתוס', כי מדובר על סדר התפילה, ושחרית כדאיתה ומנחה כדאיתה²². אמנם, אין לדעת האם שיטת רש"י כר"ח גם לגבי היחס שבין דברי אביי לבין הברייתא השניה של ר"ש.

באשר לסברת מחלוקת הברייתות לפי שיטת ר"ח ורז"ה - קשה להניח ששתי הברייתות נחלקו במציאות, דהיינו האם רוב בני אדם קמים מעה"ש או מהנץ. אלא נראה, שכיון שבשעה זו יש בני אדם ששוכבים ויש אשר קמים, כמ"ש הגמ', סוברת הברייתא הראשונה שהוא שייך ל"ובקומך", כי זמן שכיבה, שהוא מצב סטטי, נמשך כל הלילה, וזמן פעולת הקימה הוא מטבעו קצר (ע' סוגיית סוף זמן ק"ש של שחרית פסקה י'), וכשמתחילים לקום - מתחיל זמן קימה. והתנאים של משנתנו סוברים אף הם כן, והרחיקו עד "משיכיר" מדרבנן, או שהם סוברים ש"משיכיר" הוא זמן הקימה לרוב בני אדם, כמ"ש הרמב"ן, והוא הקובע את "ובקומך" מדין תורה. והברייתא השניה סוברת שכל עוד יש שוכבים - נמשך זמן שכיבה, ואינו יוצא מחזקתו, וזמן קימה הוא משעה שהכל כבר קמו.

נברוק עתה כיצד מתפרשת לשון הברייתות, והגמ' אודותיה, לפי שתי שיטות הראשונים העיקריות. הברייתא הראשונה אומרת: "פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים בלילה", והגמ' שואלת: "אלמא לאחר שיעלה עה"ש ליליא הוא, והדר תני יוצא בהן י"ח אחת של יום ואחת של לילה, אלמא יממא הוא". ומתרצת: "לא לעולם ליליא הוא, והא דקרי ליה יום

22 אך ה'ברכת ראש' פירש שכוונת רש"י גם ברף ט לתפילה, והיינו שמתפללים ביראה אם קוראים קודם לכן ק"ש ומקבלים עליהם מלכות שמים

דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא". ופירש הרמב"ן לשיטת הרי"ף: לעולם ליליא הוא – לענין ק"ש (כי לשאר דיני תורה מעה"ש יום הוא, כמבואר במגילה כ:), כלומר שמעיקר הדין אפשר לצאת ידי חובת ק"ש של ערב עד הנץ, כי יש השוכבים עד אז, אך מאידך גם יום הוא לגבי ק"ש, כי יש אנשים הקמים בזמן הזה. וכן לגבי הברייתא השניה: לעולם יממא הוא – לענין ק"ש (אע"פ ששם אפשר לפרש גם 'יום' לענין דיני תורה, אך הרמב"ן מעדיף לפרש את שתי הברייתות באופן שווה, ושתיהן מתייחסות לק"ש ומשלימות זו את זו), כי מעיקר הדין אפשר לצאת ידי חובת ק"ש של שחר מעה"ש, בגלל הקמים, אך מאידך גם לילה הוא לגבי ק"ש, כי יש שעדיין שוכבים. אך לשיטת ר"ח ורז"ה קשה, מה פירוש "לעולם ליליא הוא", והלא מעה"ש עד הנץ אינו לילה, לא לענין דיני תורה ולא לענין ק"ש (לפי הברייתא הראשונה שבה עוסקים)? וצריך לומר שהביטויים "שתי פעמים בלילה" ו"שתי פעמים ביום" הם ביטויים שמטרתם לעודד את הלב לחידוש שבדבר (כ"כ הרשב"א, שאמנם סובר כרמב"ן: "לישנא דתימאה ודבותא"), ו"ליליא הוא" פירושו שמבחינה אסטרונומית עד הנה"ח שייך ל"ב שעות של הלילה (ע' סוגיית סוף זמן ק"ש של שחרית פסקה ב'), ורק אז מתחיל היום להיות ניכר לכל, ומשום כך רברים הטעונים יום זמנם לכתחילה רק מהנה"ח, ו"יממא הוא" פירושו שראשית הופעת האור, וכן ראשית היום ההלכתי, הוא מעה"ש, וכל אחת מהברייתות משמיעה באופן זה את החידוש שיש לפי שיטתה בשתי קריאות רצופות.

ובעל ה'השלמה', הסובר בעיקר הדבר כרי"ף, פירש: לעולם ליליא הוא – שק"ש של יום מעה"ש אינה לכתחילה, אלא רק בריעבד ובשעה"ד, וכן לעולם יממא הוא – שאין יוצאים ידי חובת ק"ש של לילה אחר עה"ש אלא בריעבד ובשעה"ד. ופירוש זה יכול להתאים גם לשיטת ר"ח ורז"ה.

ח. "הקורא עם אנשי משמר לא יצא"

הטענה העיקרית של שיטת ר"ח ורז"ה כנגד שיטת הרי"ף וסיעתו, היא מהברייתא ביומא: "הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא, מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרין". כי הנה ממשניות תמיד ויומא (ע' תמיד ל., לב., יומא כח.) ידוע שאנשי משמר היו קוראים אחר שעלה השחר והאיר המזרח, והואיל ולשיטת הרי"ף לפי שתי הברייתות יוצאים ידי חובה בריעבד מעה"ש – מדוע הקורא עם אנשי משמר לא יצא? הרשב"א (ר"ה ולענין), המעלה טענה זו, עונה עליה בשלושה אפנים: א. י"ל שהברייתא ביומא אכן חולקת על הברייתא הראשונה של ר"ש, אבל הלכה כר"ש, כי כן פסק ריב"ל. ב. מה שכתוב בברייתא ביומא "לא יצא" – אינו כמשמעו, אלא שלא יצא ידי מצוה כתקנה, כלומר ידי ריץ לכתחילה, שהוא משיכיר²³. ג. מי שקרא מעה"ש בלא דחק של יציאה לדרך וכד' – באמת לא יצא אפילו בריעבד (מדרבנן), וצריך לחזור ולקרוא משיכיר (וכ"כ ה'השלמה' וה'נימוקי יוסף'²⁴), בניגוד לרעת הרי"ף ורבנו ניסים הג"ל פסקה א'.

23 נראה ברור שזוהי כוונת הרשב"א באומרו "שלא יצא ידי מצוה מן המובחר", וכ"כ הרמב"ן, ר' להלן

24 בנימוקי יש לכאורה קצת סתירה לזה מלשונו בראש הדיבור "דוקא בדיעבד הוא דיקרא קודם שיכיר בין תכלת ללבן אבל לכתחילה לא" וצ"ל שכוונתו לשעה"ד

והנה התירוץ הראשון לכאורה מפורש בירוש' (פ"א ה"א), על "ר"ג אומר עד שיעלה עה"ש", וז"ל הירוש': "אתיא דרבנן גמליאל כר' שמעון, דתני בשם ר' שמעון פעמים שאדם קורא את שמע אחת לפני עה"ש ואחת לאחר עה"ש ונמצא יוצא ידי חובתו של יום ושל לילה. הא ר"ג כר"ש בערבית, אף בשחרית כן, או יהא בה כיי דמר ר' זעירא תנאי אחוי דרב חייא בר אשיא ודרב אבא בר חנה הקורא עם אנשי משמר לא יצא כי משכימין היו". ופירש ה'פני משה', שהירוש' שואל האם ר"ג סובר כר"ש גם בענין ק"ש של שחרית, או שבשל שחרית הוא סובר שהקורא מעה"ש לא יצא, כמו שאמר ר' זעירא (-הברייתא ביומא²⁵). ולא איפשיטא. הרי שהברייתא ביומא חולקת על ר"ש, ואם כן, הרשב"א היה יכול להסתייע בירוש'. אך באמת, מצאנו שהרשב"א מזכיר את דברי הירוש' לפני כן, ונראה שגירסתו בו היתה שונה משלנו. וז"ל הרשב"א (ד"ה הכי): "זר"ג ור' שמעון משמיה דנפשיה בחדא שיטתא קיימי לגמרי, בין בקודם שיעלה עה"ש בין לאחר שיעלה וכדמשמע בירושלמי". ונראה מדבריו שאין הירוש' נשאר בספק בזה. והרמב"ן כתב ב'מלחמות': "ובירוש' מצאתי דתני בשם ר"ש בן יוחאי פעמים שאדם... ושאלו הא ר"ג כר"ש בערבית אף בשחרית כן, א"ר ייבה כיון דמר ר' זעירא תני אחוי דר' חייא בר אשי ודרב אדא בר חנא הקורא עם אנשי משמר לא יצא כי משכימין היו". ואם אין ס"ס במילים "א"ר ייבה" (המלה "כיון" נראית משובשת, כי אין סיוס למשפט שהיא פותחת) - ייתכן שהרשב"א גרס כך, ופירש שאין המילים "אף בשחרית כן" לשון שאלה, אלא שכך נראה לירוש', ובהמשך האמוראים מסייגים את האפשרות לקרוא מעה"ש בדרך שני התירוצים הבאים של הרשב"א: או שאין זה לכתחילה, או שאפשרות זו נתונה רק בשעה"ד, אך הקורא אז בלא שעה"ד לא יצא. אך הרמב"ן עצמו נוטה לראות בירוש' הוכחה לכך שהברייתא ביומא חולקת על הברייתא של ר"ש, והוא רוצה לומר שגם סתם משנתנו סוברת כברייתא ביומא, שאין יוצאים י"ח לפני "משיכיר", שכן משנה חתוכה היא: "מאימתי קורין את שמע בשחרין", כמו "מאימתי קורין את שמע בערבין", ושם הקורא קודם לכן לא יצא (ע' סוגיית מאימתי פסקה א'). אך בסופו של דבר הרמב"ן מגן על שיטת הרי"ף, ואומר ש"לא יצא" שבברייתא ביומא פירושו "שלא קיים מצוה כהלכה", כי אנשי משמר היו קוראים לפני משיכיר, ואנשי מעמד אחר הנץ, ושני הזמנים הללו חורגים מזמן קריאה לכתחילה, שהוא לדעתו משיכיר ועד הנץ (כנ"ל פסקה ג'), "ובני תלמוד ירושלמי כך נסתפק להן, אם מודה ר"ג לדברי ר"ש לכתחילה, או אינו סובר כך אלא דיעבר²⁶". וכפירוש זה בברייתא ביומא מצטט הרמב"ן מדברי הרי"ף גיאת: "פי' לא יצא ידי מצוה בזמנה, שהרי אמרו מצותה עם הנץ החמה" (ונראה ששיטת הרי"ף כשיטת הרמב"ם, לפיה זמן ק"ש לכתחילה הוא מזמן ותיקין, כי אחרת למה לנקוט מצוה מן המובחר ולומר ש"לא יצא" מתייחס אליה). ואף הראב"ד ב'כתוב שם' תירץ כן, וע' גם בהשגותיו על הרמב"ם הל' תפילה י, יג. וזהו התירוץ השני של הרשב"א.

[וכתב הראב"ד שעל כרוחך צריך לומר שאנשי מעמד היו קוראים בתוך זמן ק"ש, כי אילו

25 המלה 'תנאי' שלפנינו בירוש' היא שיבוש מ'תנא' או 'תני', ר' לקמן בדברי הרמב"ן, וע' הירושלמי המפורש' שם, ור' זעירא הזכיר כאן ברייתא

26 וצ"ע מדוע פשוט לירוש' שלדעת ר"ש הקריאה מעה"ש היא אף לכתחילה אם תאמר משום דומיא דשל ערבית עד עה"ש - הרי לשיטת הירוש' אין זה פשוט לומר שלר"ג עד עה"ש הוא לכתחילה, ע' בסוגיה הקודמת פסקה ד'

היו מבטלים ק"ש - היתה זו מצוה הבאה בעבירה, כי הסליחות והתפילות שהאריכו בהן (ע' תענית כו. ויכוז:) נחשבות כדבר הרשות לעומת מצות ק"ש. ויש להבין, שאע"פ שעצם העמידה על הקרבן פוסרת אף ממ"ע דאורייתא, כמבואר בזבחים יט. "כהנים בעבודתן ולויים בדוכנן וישראל במעמדן פטורין מן התפילה ומן התפילין" - מכל מקום זו לא נמשכה עד ג' שעות, שהרי בפסחים נח. אמרו שזמן עשיית התמיד שעה אחת (וכ"כ בעל ה'חרדים' בפירושו ל'ירוש' הנ"ל, והעמיד את הברייתא כר' אליעזר, הסובר שזמן ק"ש רק עד הנץ), והאריכות היתה בתפילות ובקריאת התורה. וכן כתב הרמב"ן, שאין לומר שאנשי משמר ואנשי מעמד ביטלו לגמרי את מצות ק"ש, כי יכלו לאחר את הקריאה או להקדימה מבלי לפגוע בעבודת התמיד (וכתב שלא מסתבר להעמיד את הברייתא דוקא כר' אליעזר)²⁷. ולכאורה לשיטת ר"ח ורז"ה נצטרך לומר שהעבודה נמשכה עד אחרי ג' שעות. אך ייתכן שסברו שאף התחנונים וקריאת התורה שהם מענין הקרבן, למרות שהם מדרבנן - פוטרים מק"ש, כי י"ל שלדעתם העוסק במצוה דרבנן פטור ממצוה דאורייתא (ע' בה"ל סי' ע"ב ר"ה אס, ואכמ"ל בזה).

ואפשר גם שר"ח ורז"ה פירשו קצת אחרת את "הקורא עם אנשי מעמד לא יצא", וזאת לאור סוגיית הירוש' (פ"א ה"ה): "תני הקורא עם אנשי מעמד לא יצא כי מאחרים היו. ר' זעירא בשם ר' אמי ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין לתעניתא וקרוי שמע בתר תלת שעין ולא הוי ממחי בירן. ר' יוסי ור' אחא נפקין לתעניתא, אתו ציבורא ומיקרי שמע בתר תלת שעין. בעא רב אחא מחויי בידן, א"ל ר' יוסי והלא כבר קראו אותה בעונתה, כלום קורין אותה אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, א"ל מפני ההריוטות שלא יהו אומרים בעונתה הן קורין אותה". ופירש הראב"ד, שכמו שהיוצאים לתענית היו מקפידים לקרוא את ק"ש בזמנה, כן גם אנשי מעמד היו מקפידים לומר לפחות פסוק ראשון בזמן, שמא יאחרו בתחנונים ובתפילה בציבור עד אחרי הזמן. וגם הרמב"ן כתב שבירוש' משמע שאנשי מעמד היו קוראים את שמע בתוך ג' שעות. ור"ח ורז"ה יוכלו לפרש ששני דברים הם, ואחר שהירוש' קובע שהקורא עם אנשי מעמד לא יצא כלל, כי מאחרים היו, הוא מספר שהיוצאים לתענית הקפידו לקרוא ק"ש בזמנה, כי מצות המעמד, שהתחילה משחיסת התמיד כשהאיר המזרח ונמשכה עד אחר ג' שעות, רוחה את ק"ש גם בחלק התחנונים שלה, מה שאין כן תפילת תעניות, שבה האיחור נבע מזה שהמתינו להתאספות הציבור (כ"כ הראב"ד), ומובן שאין זה רוחה מ"ע של ק"ש. אך אפשר גם שר"ח ורז"ה פירשו כראב"ד, שאנשי מעמד לא היו פטורים מק"ש, אלא שהיו קוראים ק"ש בלא ברכות כל אחד בפני עצמו, אבל בציבור היו קוראים אחר ג' שעות בגלל הקרבן והתחנונים, ועל קריאה זו שבציבור אמרו שהקורא עם אנשי מעמד לא יצא כי מאחרים הם].

והסור (סי' נ"ח) כתב: "מי שהוא אנוס כגון שצריך להחזיק בדרך או כיו"ב יכול לקרותה

27 ונראה מדברי הרמב"ן, כי דבר זה אין הוא כותב רק כדי להגן על שיטת הרי"ף, אלא שהוא עצמו סובר כן, ואם כן מה שרצה לומר שסתם אדם הקורא לפני משיכיר לא יצא - צ"ל שזוהי גזירת חכמים וזה מתאים עם שיטת הירוש', לפיה גם בקורא אחר הנץ במזיד גזרו חכמים שלא יצא, ורק "בשכירו" ובשוכח יצא, כנ"ל הערה 13 אך לשיטת הכבלי אין נראה כן, כנ"ל שם, ולפי"ז הקורא עם אנשי מעמד אינו מקביל לקורא עם אנשי משמר וצ"ע ולשיטת הרי"ף הדינים מקבילים, כי בשניהם יצא בדיעבד בכל ענין

עם ברכותיה מיד אחר שיעלה עה"ש, וכן אם קראה מיד אחר שיעלה עה"ש בדיעבד אע"פ שלא היה אנוס יצא ואין צריך לקרותה פעם שניה, והוא שלא יהא רגיל לעשות כן". והב"ח ראה במילים האחרונות חידוש דין, וכתב: "נראה דרבינו הוציא דין זה מדקשה מהא דתניא ביזמא הקורא עם אנשי משמר... דקושיא זו הקשה הרשב"א ויישבה בכמה פנים, ומביאו ב"י, אבל רבינו סובר דליכא קושיא, דהתם הקורא עם אנשי משמר קאמר, דהיינו דקורא עמהם בכל יום, התמירו בו חכמים דלא יצא דיעבד, וצריך לקרותה פעם שניה, כדי שלא יהא רגיל בכך, אבל באקראי בעלמא פעם אחת בחודש (ע' בגמ' נט: ש"לפרקים" היינו פעם בשלושים יום) יצא בדיעבד". כלומר: הטור מתרץ באופן רביעי את הקושיה מהברייתא ביזמא. וסיים הב"ח: "ולא הביאו הש"ע לפי שהוא דבר פשוט". ונראה שכוונתו למ"ש הב"י: "ומ"ש רבינו והוא שלא יהא רגיל לעשות כן פשוט הוא, שכיון שלא התירו כן אלא בדיעבד או בשעה"ד אין לאדם להיות רגיל לעשות כן שלא מדוחק". אך מלשון הב"י נראה שאין הוא סבור שהטור בא לחדש דין (שהרגיל לא יצא אף בדיעבד), אלא לומר שאין ראוי להתרגל לעשות כן (אך בכל מקרה יצא בדיעבד), ומשום כך לא הביא את דברי הטור בשו"ע, ולא כמו שכתב הב"ח²⁸. וכך הבין את הב"י ה'דמשק אליעזר' על ביאור הגר"א, ר' להלן פסקה י"א.

כדברי הטור מצינו גם אצל המאירי (ט:): "יש מפרשים אותה בקורא כן בהתמדה בביתו ושלא בשום צד אונס ולא בהשכמה לצאת לדרך, הא במשכים יצא בדיעבד אע"פ שאינו בדרך של סכנה, אלא שלכתחילה הואיל ואין שם סכנה דוקא משיכיר". את החילוק בין דרך שיש בה סכנה, המתירה לקרוא קורם משיכיר, לדרך שאין סכנה בהתעכבות בה, שאז צריך לקרוא בדרך משיכיר, כתב גם הרשב"א (ד"ה ולענין, וע' גם סוגיית סמיכת גאל"ת סוף פסקה ד'), והובא בב"י ובשו"ע (נח, ג), והמאירי אומר שהניגוד לקריאה "בהתמדה", שאין יוצאים בה, אינו סתם "פעם אחת בחודש" כמ"ש הב"ח, אלא הוא כשהקריאה מעה"ש היתה מחמת סיבה של יציאה לדרך, דרך כזו שלכתחילה היה צריך לקרוא בה משיכיר, אך הוא קרא מעה"ש, ויוצא בזה בדיעבד. ונראה ש"יש מפרשים" שהזכיר המאירי רומז לראב"ד, אשר כתב: "ולפי שהכהנים עושין כן בכל יום לכתחילה, התמירו על הקורא עמהם שלא מאונס ואמרו שלא יצא, כדי שלא יהא רגיל עמהם, ולעולם הקורא לאחר עה"ש יצא כר"ש אפילו במזיד". אך אפשר שכוונת הראב"ד רק להסעים את הלשון "לא יצא", שהיא בדרך אזהרה, כדי שלא ירגיל עצמו לצאת רק בדיעבד, וכמ"ש הב"י.

ט. שיטות בעלי התוספות

את הדיון בשיטות בעלי התוספות בסוגייתנו עלינו לבסס לא רק על התוס' שלנו, אלא בעיקר על תוס' רבנו יהודה, שהיה תלמידו של ר"י, שם מופיעים דברים מפורטים בעניננו,

²⁸ לפי הבנת הב"ח בטור צ"ע מה פירוש הבבא המקבילה "הקורא עם אנשי מעמד לא יצא", כי להלן פסקה י' נראה שלדעת הטור אין דין לכתחילה של קריאה עד הנץ, וא"כ מדוע יהיה אסור לקרוא עם אנשי מעמד באופן קבועי ואם תאמר שלדעת הטור אנשי מעמד היו קוראים אחר ג' שעות, והקורא עמהם לא יצא כלל - אם כן אין זה דומה לקורא עם אנשי משמר ואולי כוונת הטור לקריאה סמוך לסוף הזמן שאינה מותרת לכתחילה, ע' להלן שם בשם הראב"ה ורע"ג

ורובם מצויים גם בתוס' שלנו ביומא לז: (ר"ה אמר). שתי השיטות שמביאים התוס' בענינו הן של ר"י ושל ר"ת. הראשונה קרובה לשיטת הרי"ף לפי הבנת הרמב"ן, ובשניה יש דמיון מסוים לשיטת ר"ח.

בשם ר"י כתב רי"ה (ט: ד"ה לק"ש, וכתב שכשיטת ר"י סבר גם הרב ר' יוסף פורת בתוספות שפירש לפני רבנו שמואל [-הרשב"ם]). שאביי שאמר "לק"ש כותיקין" לא התכוון לחלוק על רב הונא, ולומר שזמן ק"ש אינו מתחיל לפני זמן ותיקין. אביי מודה שזמן ק"ש מתחיל "משיכיר" ונמשך עד ג' שעות, כאחרים וכר' יהושע, אלא שהוא אומר שמצוה מן המובחר לקרותה כותיקין, והיינו להתחיל מעט קודם הנץ, כך שיגמור עם הנץ ויתפלל "עם שמש". [הלשון "מצוה מן המובחר" אמנם אינה נזכרת בתוס' רי"ה, אך היא מצויה בתוס' שלנו, וברור שזוהי כוונת רי"ה. עם זאת, לא ברור מהי בדיוק דעת ר"י: שתפילה אחר הנץ היא דין לכתחילה גמור, וסמיכת גאל"ת היא המצוה מן המובחר, כדעת הרמב"ן (לעיל פסקה ג'), או שתפילה אחר הנץ היא המצוה מן המובחר, ואינה דין גמור, כדעת הראב"ד (שם). וע' סוגיית סמיכת גאל"ת פסקה ג' ששיטת התוס' ותוס' רי"ה היא ככל הנראה שסמיכת גאל"ת היא חייב גמור, וממילא צ"ל שתפילה אחר הנץ היא רק למצוה מן המובחר].

ובאשר לשתי הברייתות - ר"י סובר, בתירוץ האחרון²⁹, שלפי ר' עקיבא אפשר לצאת ידי חובת שתי הקריאות בין עה"ש להנץ, כי לדעת ר' עקיבא תחילת זמן ק"ש של שחר הוא משיכיר בין חמור לערוד, ואילו סוף זמן ק"ש של ערב הוא בהנץ. ומה שנקט ר"ע "ואחת לאחר הנה"ח" - הוא רק בשביל להגביל את זמן ק"ש של ערב, שהוא עד הנץ ותו לא. נמצא שלדעת ר"י אפשר לומר כמו שאמר הרי"ף, ששתי הברייתות של ר"ש אינן חולקות זו על זו, כי הזמן שבין עה"ש להנץ ראוי לשתי הקריאות, ולדעת ר"י אפשר אפילו לצאת ידי שתיהן אז (כדעת הראב"ד והרשב"א, ולא כדעת הרמב"ן והרא"ש, לעיל פסקה ב'). אולם נראה שבנקודה אחת אין ר"י מסכים עם הרי"ף, והיא בקשר ל"אחת אחר שיעלה עה"ש", כי בתוס' שלנו (ח: ד"ה לא) כתבו: "לאו דוקא מיד הוא, דהא צריך להמתין לכה"פ שיעורא דמתניתין עד שיכיר בין תכלת לכרתי (גיליון: צ"ל ללבן)"³⁰, ובתוס' רי"ה מבואר שהיא דעת ר"י, והוא סובר שאין מי שמתיר לקרוא קודם "משיכיר". [וזה שונה ממה שרצה הרמב"ן לומר שמשנתנו אינה מכשירה קריאה קודם משיכיר, אך ר"ש חולק ומתיר. ולפי ר"י מובנת היטב הברייתא ביומא "הקורא עם אנשי משמר לא יצא", כי הם קראו לפני "משיכיר"]. יוצא לפי ר"י שבביטוי "שיעלה עה"ש" מתכוונת הברייתא בעצם ל"שיכיר בין חמור לערוד", ויש להבין לפי זה שגם ב"אחת קודם שיעלה עה"ש" הכוונה לקודם שיכיר, כי אפשר לקרוא את של ערב גם אחר עה"ש, עד הנץ, כנ"ל, והברייתא נקטה "קודם שיעלה עה"ש" (=שיכיר) כדי להגביל את התחלת זמן ק"ש של שחר.

29 התירוץ האחרון בתוס' רי"ה ח ד"ה לעולם ליליא, ובתוס' שלנו ט ד"ה לעולם [בתוס' רי"ה מתחיל דיבור חדש "לעולם יממא הוא", ולענ"ד המשך הדיבור הקודם הוא, וכ"ה בנדפס ב'ברכה משולשת'] ונראה שההבדל בין שני התירוצים של ר"י הוא, שלפי התירוץ הראשון הברייתות פליגי אהדדי, ולפי התירוץ השני לפי שתיהן גם ליליא הוא וגם יממא הוא לענין ק"ש, כי איכא אינשי דגנו ואיכא אינשי דקיימי בהיא שעתא

30 ע' 'דברי דוד' ו'ברכת ראש', שהתקשו בדוגמא שנתנו התוס' בתחילת הדיבור, "כמו תפילין וציצית"

השיטה השניה המובאת בתוס' היא שיטת רבנו תם, ורי"ה מציין שמקורה בתשובת ר"ת לר' שמשון ב"ד יוסף. תשובה זו מצויה לפנינו (ספר הישר, חלק התשובות, סי' ח' [א]), אך רבו בה השיבושים, ולפעמים קשה לעמוד על הכוונה. מכל מקום, העולה ממנה ומדברי התוס' הוא, שלדעת ר"ת לותיקין לא היתה רעה מיוחדת בענין ק"ש, אלא עיקר ענינם היה להדר להתפלל בהנץ, "עם שמש", ולפיכך קראו ק"ש קודם הנץ, וסמכו גאל"ת בהנץ. כהוכחה מביא ר"ת את גירסת בה"ג בתחילת פ' רביעי (ע' לעיל פסקה ר'): "מצותה עם הנץ החמה עד שיקרא ק"ש מקודם הנה"ח ויסמוך גאל"ת עם הנה"ח ונמצא מתפלל ביום", כלומר ש'מצותה' מוסב על התפילה. עוד אומר ר"ת שלמעשה אין הלכה כותיקין, כי ההלכה היא שזמן ק"ש לכתחילה הוא מהנץ ואילך, כברייתא של ר"ש בשם ר"ע, שריב"ל פסק כמותה³¹, והוא מוסיף: "ולפי דעתי הממהר לקרותו קודם הנץ החמה לא יצא ידי חובתו כל כך". מלשון זו, וכן ממה שר"ת מסתייע בענינו בכלל האמור במש' במגילה, שכל דבר שמצותו ביום זמנו לכתחילה רק מהנץ, מוכח שלדעתו זמן ק"ש מהנץ הוא רק לכתחילה, שלא כשיטת ר"ח והרוז"ה. וכן מוכח גם ממה שכתוב בתוס' רי"ה בשם ר"ת: "והותיקין היו ממהרים שלא כדן קודם הנץ כרי שיסמכו גאל"ת ונמצאו מתפללים ביום, ובשביל חביבות התפילה שתהא עם השמש היו ממהרים ק"ש³², והרי לא יעלה על הדעת שותיקין היו מבטלים מצות ק"ש בשביל חביבות התפילה, אלא ודאי שהיו מוותרים לצורך זה רק על דין לכתחילה, של קריאה אחר הנץ. ולפי דברי תשובת ר"ת שלפנינו, אין הכרח לומר שותיקין ויתרו אפילו על דין לכתחילה, כי ר"ת כותב שאנו אין לנו להקדים ולקרוא קודם הנץ, לפי מה שפסק ריב"ל, אך ותיקין יכלו לסבור כאחרים, שזמן ק"ש לכתחילה הוא "משיכיר".

עוד כתב ר"ת, שלמרות שהפסק כברייתא השניה של ר"ש הוא רק לשעת הדחק - זה נאמר רק לגבי ק"ש של ערב, אבל לא לגבי ק"ש של שחר. ונראה שלדעת ר"ת שתי הברייתות לא נחלקו זו על זו, אלא הברייתא הראשונה נקטה את דין ק"ש של ערב בזמנה העיקרי, זמן לכתחילה (שהוא עד עה"ש, ע' בסוגיה הקורמת פסקה א' שכך היא שיטת רש"י ותוס', שזמן ק"ש של ערב לכתחילה עד עה"ש), ואת דין ק"ש של שחר נקטה בזמן של ריעבר ושעת הדחק (מעה"ש, ואולי הכוונה דוקא משיכיר, כדעת ר"י); ואילו הברייתא השניה נקטה את דין ק"ש של שחר בזמנה העיקרי (מהנץ ואילך), ואת ק"ש של ערב בזמן של ריעבר או של שעת הדחק (תלוי אם מבינים שר"ש התיר בכל ריעבר ואנו סומכים עליו רק בשעה"ד, או שהוא עצמו התיר רק בשעה"ד, ע' לעיל סוף פסקה א')³³. ולפי הסבר זה

31 ר"ת כותב שגם בעל 'הלכות גדולות' פסק כרשב"י, אך בה"ג לפנינו מובאות שתי הלשונות של פסק ריב"ל ללא הכרעה, כנ"ל הערה 22 ואולי כוונת ר"ת לכך שמה שבה"ג הביא את שתי הלשונות, משמע שהוא פוסק כשתי הברייתות, ומן הברייתא השניה מוכח לדעת ר"ת שזמן ק"ש של שחר לכתחילה הוא רק מהנץ, ר' להלן בפנים [דברי מהדיר ה"ג הערה 4 בשם ר"ת אינם מדויקים]

ויש לציין כי בסיזור רס"ג (עמ' י"ב) כתב שזמן ק"ש ותפילה בשחר הוא "מזריחת השמש עד סוף השעה הרביעית של היום" ולכאורה טובר כר"ת, שגם זמן ק"ש הוא לכתחילה רק מהנץ אך הדברים שם תמוהים, שהרי זמן ק"ש אינו אלא עד ג' שעות, ומדוע אין רס"ג מזכיר זאתי ושמה הנוסח שלפנינו שם לקי ואין ללמוד ממנו

32 בהמשך תוס' רי"ה שם, עמ' קי"ב שורה שניה מהסוף, המלה 'אלא' מיותרת, וב'ברכה משולשת' ליתא

33 הסבר זה יהיה בניגוד להסבר הראב"ד לעיל פסקה ד', לפיו כל אחת מהברייתות נקטה שני דינים שונים, ושניהם בדיעבד

שתי הלשונות בפסקו של ריב"ל קיימות להלכה, כלשיטת הרי"ף (וכן לשון הגמ' "לעולם ליליא הוא" וכו' יכולה להתפרש כמו לשיטת הרי"ף. וגם פירוש בעל 'ההשלמה' הנ"ל סוף פסקה ז' יכול להתאים לשיטת ר"ת).

עוד כתב ר"ת, שגם אב"י, שאמר "לשאר עמא דבירושלים" - דהיינו שרק משהגיע הנץ קראו את שמע - סבר כריב"ל, ומה שאמר אב"י "לק"ש כותיקין" אינו סותר זאת, כי אב"י התכוון באמת לאחר הנץ, ו"כותיקין" הוא על דרך הסימן, כשם שותיקין היו קוראים "עם הנץ" מלפניו, כן יש לקרוא "עם הנץ" לאחריו (ר"ת מדגיש שהלשון "עם" פירושה בסמוך לו מלפניו או מאחריו). וראינו לעיל (פסקה ו') שהרז"ה הביא פירוש דומה, לפיו הסימן הוא כך: לק"ש - בזמן תפילה של ותיקין, כמו: לתפילין - בזמן ק"ש של אחרים.

י. מחלוקת הראשונים בסוף זמן ק"ש לכתחילה. סיכום מסקנות השיטות להלכה.

באשר לסוף זמן ק"ש של שחר לכתחילה - לעיל פסקאות ג-ד ראינו שכמה ראשונים סוברים שהוא בהנץ, או סמוך להנץ "בכל כוחו". אך לשיטות בעלי התוס' אין הרבר כן. לשיטת ר"ת זמן ק"ש מתחיל רק אחר הנץ, והוא כותב בפירוש ש"אין קפידא באיחורו", כלומר שהזמן נמשך לכתחילה עד ג' שעות. ומלשון התוס' שלנו נראה שגם לדעת ר"י זמן הקריאה לכתחילה נמשך עד ג' שעות, וקודם הנץ זוהי רק מצוה מן המובחר. ואף הרא"ש כתב כדברי התוס', ומה שהביא את דברי הרי"ף: "מיהו לית כל איניש יכול לכווני... אפילו הכי מצוה למקרי קודם הנה"ח מעט" וכו' - נראה שהבינם, בניגוד לראשונים הנ"ל פסקה ד', שזה למי שרוצה להתקרב למצוה מן המובחר, אך אין זה דין לכתחילה. וכך כתב הטור בקיצור פסקי הרא"ש, שלשאר העם שאינם מדרקקים כותיקין - זמנה נמשך עד ג' שעות. ועל כרחך פירושו: זמן לכתחילה, שהרי זמן דיעבר גם לותיקין הוא עד ג' שעות. [והרי"ז (פ"א א, ה-ח) סובר כרמב"ם אליבא דהרי"ף שתחילת זמן ק"ש הוא מזמן ותיקין, ולא משיכיר, אך לדעתו נמשך זמנה לכתחילה עד ג' שעות, ולמצוה מן המובחר כותיקין].

ולכאורה צריך לומר לשיטת ראשונים אלה, שאף על פי שבירושלמי אמרו "הלכה כר' יהושע בשוכח" (לעיל פסקה ג') - לא קיי"ל כירושלמי בזה, כי בבבלי נאמר בסתם: "הלכה כר' יהושע", ולא הוגבל הדבר. ועוד, שמתירוף הגמ' בדף כה: "אפילו תימא כר' יהושע ודילמא כותיקין", אפשר ללמוד שאין דין לכתחילה של קריאה עד הנץ, אלא שותיקין היו מהדרים לעשות כן, כי אחרת היה לגמ' לומר: ודילמא לכתחילה. וע' לעיל פסקה ה' מה שביארנו בגמ' זו לפי שיטת הראשונים החולקים.

אך הראב"ה, הסובר כר"ח ורז"ה (לעיל פסקה ו'), הביא את הירוש' "הלכה כר' יהושע בשוכח", וכתב: "ופירושו נראה לי כדי שיזרז אדם עצמו ולא ימתין בצמצום עד הזמן ולא יעבור הזמן, ומיהו לאחר הנה"ח שפיר דמי". ונראה שהבין כי דברי הירוש' מתייחסים אל מי שקורא סמוך לסוף הזמן רוקא, אך לא אל מי שקורא אחר הנץ בזמן סביר. וזה כעין מ"ש בבבלי כה. על "ושל מוספין כל היום - אמר ר' יוחנן ונקרא פושע" (רש"י: המאחר כל כך). ולפי פירוש זה בירוש' יוכלו ר"י והרא"ש לומר בענין אנשי מעמד, שהם קראו סמוך לסוף הזמן, ולפיכך נאמר שהקורא עמהם לא יצא, דהיינו שלא יצא ידי מצוה כתקנה, והוא הדין

לקרוא עם אנשי משמר לפני משיכיר. ומצינו בסדר רב עמרם גאון (עמ' י"א), שכתב שלכתחילה יש לקרוא עד סוף שעה שניה, והקורא בשעה שלישית ללא סיבה של מצוה שבגללה עיכב את הקריאה - נקרא פושע, ולפי הבנת ה'מנהיג' בדברי רב עמרם מקורו הוא מהירוש' הנ"ל, יובאו דבריהם בסוגיה הבאה פסקה ט', ע"ש.

והנה בירוש' לעיל מזה (פ"א ה"ב) הובאה ברייתא, המצויה לפנינו בתוספתא, וזו לשונה: "תני אמר ר' יודה מעשה שהייתי מהלך בדרך אחרי ר' אלעזר בן עזריה ואחרי ר' עקיבה, והיו עסוקים במצוות (בתוספ': בצורכי ציבור), והגיעה עונת ק"ש, והייתי סבור שמא נתיאשו מק"ש, וקריתי ושניתי ואחר כך התחילו הם, וכבר היתה (בתוספ': נראתה) החמה על ראשי ההרים". והרשב"א (ח: ד"ה איכא), המביא ברייתא זו, הבין שר' יהודה בא לומר שמה שחשב מתחילה לא היה נכון, ובאמת הסיבה שר"ע וראב"ע לא קראו היתה משום שעדיין לא הגיע הזמן לדעתם, ומיד כשהגיע הזמן קראו, וכתב שלפי הגירסה הנ"ל בברייתא משמע שלדעת ר' עקיבא זמן ק"ש מתחיל רק מהנץ, כשיטת ר"ח או ר"ת. אמנם, הרשב"א מביא גירסה אחרת בברייתא, עפ"י נוסח התוספתא שהיה לפניו: "ואחר נראתה החמה על ראשי ההרים", וממנה לומר הרשב"א שר"ע וראב"ע קראו לפני הנץ. ומסיים הרשב"א: "ושמא גירסה שבירוש' משובשת". והמאירי הביא אף הוא את הירוש' והתוספתא, וכתב על התוספתא ש"יש גורסים בה ואחר כך נראתה חמה בראשי ההרים".

אך לכאורה אפשר להבין את הברייתא לפי הגירסה "וכבר" באופן אחר, כך שלא תהיה ממנה הוכחה לתחילת הזמן לדעת ר"ע, דהיינו: יש לומר שר"ע וראב"ע אכן איחרו בגלל עיסוקם במצוה, ורק ר' יהודה קרא בזמן שלכתחילה, וכולם היו בדעה אחת לגבי זמן ק"ש. ולפי הבנה זו משמע מהברייתא כשיטת הראשונים שזמן ק"ש לכתחילה הוא עד הנץ (ולהתחיל כשכל גוף השמש מעל ראשי ההרים - זה כבר בדיעבד), שאם לא כן, מה פירוש "נתיאשו מק"ש" ויש לדחות, קצת ברוחק, שר' יהודה ידע כי דרכם של ראב"ע ור"ע היתה לקרוא כותיקין, למצוה מן המובחר, ולדחיית ק"ש כותיקין הוא קרא "נתיאשו מק"ש". כלומר: ר' יהודה מספר שלא המתין להם, משום שהבין שהם מבטלים את הקריאה מן המובחר בגלל עיסוקם במצוה. אך עדיין קשה, כי מהלשון "קריתי ושניתי" משמע שר' יהודה לא סמך גאולה לתפילה אז, ואולי קרא בלי ברכות, משום שלא יכול היה להתפלל בעת ההליכה, ואם אין דין לכתחילה לקרוא עד הנץ, לשם מה קרא ולא המתין לזמן שיוכל גם להתפלל וי"ל שר' יהודה חשש שמא יעבור גם זמן ג' שעות, ולכן העדיף לקרוא את ק"ש עצמה בזמן שהיה רגיל לקרותה בכל יום.

[ויש להעיר כי גם לפי הבנה זו, אין להוכיח מהעובדה שר' יהודה הספיק לקרות ולשנות עד שנראתה החמה על ראשי ההרים (עליית כל גוף השמש מעל האופק נמשכת כשתי דקות) - שתחילת קריאתו היתה לפני הנץ, בניגוד לשיטות ר"ח ור"ת, כי מסתבר שהנץ החמה בשיטות ר"ח ור"ת נקבע לפי האופק הישר, בלי להתחשב בהרים (הנץ החמה האסטרונומי), שהוא הקובע את מידת האור ברקיע, וייתכן שמן הזמן הזה ועד שנראתה החמה על ראשי ההרים, יכול היה ר' יהודה לקרות ולשנות. אמנם, מדברי הרשב"א הנ"ל מוכח שהבין כי "נראתה חמה על ראשי ההרים" הוא הנץ: או משום שלדעתו הולכים אחר הנץ הנראה (לשיטת ר"ת הרבר מובן, כי י"ל שדין לכתחילה נקבע לפי מה שבני אדם רואים

בעין), או משום שהיה מדובר במקום שבו זמן היראות השמש על ההרים הוא זמן הנץ האסטרונומי (דהיינו שהמקום שהלכו בו היה בגובה ההרים שבאופק)].
נמצא שכל אחד מהראשונים יכול לפרש את התוספתא באופן שלא תקשה לשיטתו.

ניגש עתה לסיכום שיטות הראשונים להלכה:

סוף זמן ק"ש של ערבית - לשיטת הרי"ף וסיעתו זמן ק"ש של ערבית נמשך אחר עה"ש עד הנץ רק למי שהיה אנוס (פסקה א'), ומשמע בראשונים שמי שלא היה אנוס אינו רשאי לקרות בברכות אחר עה"ש (סוף פסקה ב'). ולשיטת הרז"ה והרי"א כל אדם יוצא בדיעבד עד הנץ (פסקה ו'). והראב"ד סובר שאע"פ שרק האנוס יוצא או י"ח, מכל מקום כל אדם יכול לקרוא או בברכותיה כקורא בתורה (פסקה ב').

תחילת זמן ק"ש של שחרית - לרי"ף וסיעתו תחילת הזמן בשעת הרחק ובריעבר מעה"ש (פסקה א'). והרמב"ן והרשב"א רוצים לומר שזה דוקא בשעה"ד, אך הקורא מעה"ש שלא בשעה"ד לא יצא אף בדיעבד, וחייב לחזור ולקרות (פסקה ח'). ולשיטת ר"י קודם משיכיר אין יוצאים כלל, אפילו בשעה"ד (פסקה ט'). ולשיטת ר"ח והרז"ה והראב"ה קודם הנץ אין יוצאים כלל (פסקה ו').

האפשרות לקרוא בשעה"ד את שתי הקריאות בין עה"ש להנץ - לשיטת ר"ח וסיעתו אי אפשר מדאורייתא (פסקה ו'), לדעת הרמב"ן והרא"ש אי אפשר מדרבנן (פסקה ב'). ולדעת ר"י, הראב"ד, הרשב"א והריטב"א - אפשר לקרוא את שתיהן (לר"י בתנאי שהשניה תהיה אחר משיכיר. פסקאות ב, ד, ט).

תחילת זמן ק"ש של שחרית לכתחילה - לשיטת הרמב"ם אליבא דהרי"ף, והרי"א, הזמן לכתחילה הוא מעט קודם הנץ כדי שיסיים גאל ישראל בהנץ, ולראב"ד וסיעתו אליבא דהרי"ף, וכן לשיטת ר"י, הזמן הוא משיכיר את חבירו הרגיל עמו קצת בריחוק ד' אמות (הרגיל עמו קצת הוא עפ"י הירוש', ע' רא"ש ועוד. והראב"ד ועוד ראשונים כתבו שהזמן הוא משיכיר בין תכלת ללבן, עפ"י הירוש' האומר ששני הזמנים שווים הם), ולמצוה מן המובחר בזמן לכתחילה של הרמב"ם (פסקה ג'). ולשיטת ר"ח והרז"ה והראב"ה, וכן לשיטת ר"ת, הזמן לכתחילה הוא מהנץ ואילך, ומצוה מן המובחר להתחיל ממש בהנץ (פסקאות ו, ט).

סוף זמן ק"ש של שחרית לכתחילה - לשיטת הרמב"ם, הראב"ד, הרמב"ן, הרשב"א ותר"י, הזמן לכתחילה הוא עד הנץ, או, למי שאינו יודע לכוון כותיקין, סמוך להנץ ככל האפשר מאחוריו (פסקה ג'). לשיטת ר"ח והרז"ה, וכן לשיטת ר"ת, ר"י, הרא"ש והרי"א, הזמן הוא עד ג' שעות, והראב"ה סובר לפי שיטת אלה שלכתחילה יש לקרוא לפני סוף הזמן הזה, וה'מנהיג' בשם רע"ג כתב שלכתחילה יש לקרוא עד תחילת שעה שלישית.

סוף זמן ק"ש בדיעבד - לדברי הכל עד ג' שעות (ואח"כ אינו יוצא ידי חובת ק"ש, אלא קורא בברכות כאדם הקורא בתורה).

יא. פסקי השו"ע

הטור (סי' נ"ח) פסק כשיטת הרא"ש, שזמן ק"ש לכתחילה הוא משיכיר את חבירו עד ג' שעות, ולמצוה מן המובחר כותיקין שהיו מסיימים אותה בהנף החמה. ובשעת הרחק יכול לקרוא מעה"ש, וכן בדיעבד אם קרא מעה"ש יצא, "והוא שלא יהא רגיל לעשות כן". ובהל' ק"ש של ערבית (סי' רל"ה) פסק שאם היה אנוס יכול לקרותה עד הנף החמה.

והב"י הביא את שיטת ר"ת שזמן ק"ש מתחיל מהנף, וכתב שרוב הפוסקים חולקים עליו, ולפיכך אין הלכה כמותו. והביא את שיטת הרמב"ם שזמן לכתחילה הוא מקצת לפני הנף, כותיקין, וכתב שכן גם דעת הרי"ף, אך לא כתב שהלכה כמותם. עוד הביא הב"י את דברי תר"י שמי שלא קרא קודם הנף יש לו להקדים ולקרותה במהרה ככל שיוכל, אך לא הביא את ראשית דברי תר"י שדין לכתחילה גמור הוא לקרותה עד הנף. עוד כתב את שיטת ר"י, שלפני משיכיר אין יוצאים י"ח אפילו בדיעבד ובשעה"ד, וכתב ששאר ראשונים חולקים עליו, והלכה כמותם. עוד הביא את תירוצי הרשב"א לקושיה מאנשי משמר (לעיל פסקה ח'), ובתוכם התירוץ שבדיעבד שלא בשעה"ד אין יוצאים לפני משיכיר, וכתב שהטור פסק כרי"ף וכרמב"ם שאף שלא בשעה"ד יצא בדיעבד. ועל מ"ש הטור "והוא שלא יהא רגיל" וכו' כתב הב"י שפשוט הוא, כיון שיוצאים אז רק בדיעבד. והב"ח כתב שכוונת הטור לחדש דין שהעושה כן שלא בדרך אקראי לא יצא, כנ"ל פסקה ח'.

וכתב הב"י שיש להתפלא על שהטור לא הביא את הדין שכתב הרא"ש, שאי אפשר לקרוא את שתי הקריאות בין עה"ש להנף, אע"פ שבקיצור פסקי הרא"ש כן הביאו (ופסק שם שיש לחכות עם ק"ש של שחרית, שמא יזרמן לו לקוראה אחר הנף). והב"י רוצה לומר שהטור למד מהמשך דברי הרא"ש (באות י') שדין זה לא היה ודאי אצלו, כיון שהוא מתרץ גם באפנים אחרים.

ובשו"ע (נח, א-ה) פסק: "א) זמן ק"ש של שחרית משיראה את חבירו הרגיל עמו קצת בריחוק ד' אמות ויכירנו, ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום. ומצוה מן המובחר לקרותה כותיקין, שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנף התמה כדי שיסיים ק"ש וברכותיה עם הנה"ח ויסמוך התפילה מיד בהנף החמה, ומי שיוכל לכיון לעשות כן שכרו מרובה מאד. (ב) אם לא קרא אותה קודם הנה"ח יש לו להקדים לקרותה במהרה כל מה שיוכל. (ג) ומי שהוא אנוס... יכול לקרותה עם ברכותיה משעלה עה"ש רכיון שעלה עה"ש שפיר קריגן ביה 'זבקומך' וגם שפיר מיקרי 'יוצר אור'... (ד) אם קראה משעלה עה"ש אע"פ שלא היה אנוס יצא בדיעבד. (ה) אם נאנס ולא קרא ק"ש ערבית עד שעלה עה"ש כיון שעדיין לא הנף החמה קורא ק"ש ויוצא בה ידי חובת ק"ש ערבית. ואם היה אנוס באותה שעה לצאת לדרך... לא יקרא אז ק"ש פעם שניה לצאת בה ידי חובת ק"ש של יום, שמאחר שעשה אותה שעה לילה אי אפשר להזור ולעשותה יום". ובק"ש של ערבית (רלה, ר) פסק: "הקורא ק"ש של ערבית אחר שעלה עה"ש קודם הנה"ח לא יצא י"ח אלא אם כן היה אנוס כגון שיכור או חולה וכיו"ב, ואנוס שקרא אז לא יאמר השכיבנו, דכיון שעלה עה"ש אינו זמן שכיבה" (לענין 'השכיבנו' ע' תוס' ט. ד"ה ובלבד ורא"ש סי' ט', וכן דעת רוב הראשונים). ומשמע מהלשון "ואנוס שקרא אז" - שאם אינו אנוס יכול לקרוא בברכות, כדעת רוב הראשונים לעיל

סוף פסקה ב'. והמ"ב כתב בשעה"צ אות ל"ז, שיכול לקרוא בלא ברכות כקורא בתורה³⁴. ולכאורה השו"ע פוסק כרא"ש וכסור, שזמן ק"ש לכתחילה הוא משיכיר ער ג' שעות, וכותיקין הוא רק למצוה מן המובחר³⁵. ואף על פי שלפי האמור בב"י הרי"ף והרמב"ם חולקים, וסוברים שתחילת זמנה הוא מותיקין, מכל מקום פסק כרא"ש, כי הניח שהרא"ש הבין את הרי"ף כשיטתו, ואם כן נחלקו בזה הרמב"ם והרא"ש, וכיון שהוא ספק בדין לכתחילה אפשר להקל. ולפי"ז מה שכתב בסעיף ב' "אם לא קרא אותה קודם הנץ יש לו להקדים לקרותה במהרה", פירושו: למצוה מן המובחר. וכ"כ במ"ב ס"ק י', שהוא משום זריזין מקדימין. ואף על פי שכב"י הביא דבר זה מתר"י, הסובר שהוא דין גמור, מכל מקום י"ל שהב"י הסב את הדבר לאופן המתאים לשיטת הרא"ש והסור. אך הנה בסי' מ"ו (ר"ה וכתב הרא"ה) כתב הב"י בקשר לאמירת "ק"ש קטנה" לפני התפילה: "ועכשיו נהגו העולם לומר פסוק ראשון של ק"ש כד' יהודה הנשיא, משום דק"ש בציבור הוי אחר הנץ החמה, ולכך קורין אותו פסוק קודם שמא שעת קריאת אותו פסוק יהיה קודם הנץ החמה, ואפילו אם יהיה אחר הנץ מכל מקום טוב למהר ולהקדים ק"ש דאורייתא כל מה שאפשר". ומה נראה שכוונתו שיש לחוש לדין לכתחילה של קריאה קודם הנץ, כתר"י וסיעתו, שהרי המצוה מן המובחר כותיקין אינה מתקיימת כאן, כי אינו סומך גאל"ת ומתפלל מיד. ונראה לפי"ז שגם בסעיף ב' הנ"ל הכוונה היא לחוש לכתחילה לשיטת תר"י. וכ"כ ב'שו"ע הרב' (נח, ד, בסוגריים). ודיון מקביל לזה היה לנו בסוגיה הקודמת פסקה ח', ע"ש. ולמעשה נהגו להקל בזה, וכהבנת המ"ב.

ובענין קריאה מעה"ש פסק השו"ע כשלושת עמודי ההוראה, שיוצאים בכל ענין בדיעבד, ולא הזכיר את התנאי שלא יהיה רגיל בזה. [ופסק שיכול לומר גם יוצר אור, כרשב"א (לעיל פסקה ו'), אך המ"א, הובא במ"ב ס"ק י"ז, פסק שרק "משיכיר" הוא זמן יוצר אור, ע' סוגיית ברכות ק"ש פסקה ח' אות ד']. וכתב הגר"א בביאורו (סעיף ג' ד"ה ומי), שהרי"ף סובר שהברייתא ביומא "הקורא עם אנשי משמר לא יצא" חולקת על הברייתא הראשונה של ר"ש, והלכה כר"ש, כמו שפסקו בגמ' (-התירוץ הראשון של הרשב"א, לעיל פסקה ח'). והוסיף הגר"א: "אבל הסור מפרש דהא דרשב"י באקראי, אבל ברגיל לא יצא אף בדיעבד, ובכה"ג איירי ההיא דיומא, וז"ש הסור... והוא שלא יהא רגיל לעשות כן. וכן נראה מדברי הרשב"א וש"ע". והמילים האחרונות צע"ג, שהרי הרשב"א כתב שלושה תירוצים, ולא הזכיר את תירוץ הסור, וכן בשו"ע לא כתב את הדין של הסור. וב'דמשק אליעזר' על ביאור הגר"א נדחק לומר שהמילים האחרונות חוזרות אל תחילת דברי הגר"א בריבור זה, שם הוא מסביר את עיקר שיטת הרי"ף וסיעתו בענין הברייתות של ר"ש, וכוונתו שגם הרשב"א וש"ע סוברים כרי"ף בעיקר זה. אך אם כן מאי "וכן נראה מדברי הרשב"א", והלא הרשב"א מאריך לפרש את שיטת הרי"ף, וכן בשו"ע הדברים ברורים. ולענ"ד נפלה כאן ס"ס ברברי הגר"א, וצ"ל: "ואין נראה כן מדברי הרשב"א וש"ע", כלומר: מזה שהרשב"א תירץ בג' אפנים ולא הזכיר את תירוץ הסור נראה שאינו סוברו, וכן בשו"ע לא הזכירו להלכה (ואולי

34 המ"ב כתב שזה דבר פשוט, אך ע' תר"י א ד"ה ויש, ולכאורה לפי דבריו אין זה כ"כ פשוט אך מ"מ אפשר שיש לזה ראייה מהירוש', כמ"ש בסוגיה הקודמת פסקה ד', ע"ש

35 באשר לשאלה האם לשיטת השו"ע זמן תפילה אף הוא משיכיר, או שמדובר כאן במי שאינו יכול לסמוך גאל"ת - ע' בה"ל ד"ה משיראה, ובנו"כ לסי' פט, א

צ"ל במקום 'וש"ע': 'וש"פ' [=ושאר פוסקים], דהיינו שחוץ מהסוד לא מצינו מי שסובר כן). ולפי זה נראה שהגר"א אינו מקבל את דין הסוד להלכה. אך המ"ב (ס"ק י"ט) פסק כב"ח, שיוצאים י"ח דוקא פעם אחת בחורש. ולעיל פסקה ח' ראינו שהמאירי כתב שאין זה תלוי במרווח זמן, אלא שאם עשה כן בגלל יציאה לדרך, אע"פ שהיא דרך שאין סכנה להתעכב בה, יצא.

והנה על לשון השו"ע "עד סוף ג' שעות" כתב המ"ב (ס"ק ג') שלכתחילה אסור להתאחר עד אותו הזמן, והביא כמקור את 'שנות אליהו' בשם הירוש'. ובשנו"א כתוב: "ומפרש בירוש' דוקא בשוכח"³⁶. והיה אפשר לומר שכוונת הגר"א למה שהבינו בירוש' הרמב"ם והרמב"ן, דהיינו שלכתחילה זמנה עד הנץ, ומשום כך בביאורו לשו"ע לא הזכיר זאת, כי השו"ע פוסק כרא"ש, ולפיו הבבלי אינו סובר בזה כירוש', כנ"ל פסקה י', וייתכן שהגר"א מסכים עם השו"ע להלכה. אך מדברי המ"ב נראה (השוה ס"ק י' הנ"ל) שהבין מהשנו"א שהירוש' מתייחס לסמוך לסוף הג' שעות דוקא, ואסור לכתחילה לאחר עד אותו הזמן. כדברי הראבי"ה הנ"ל שם. וראינו שם שה'מנהיג' עפ"י רב עמרם גאון אוסר לכתחילה לקרוא בכל השעה השלישית, וסומך זאת לירוש'. ונראה שראוי להקפיד לכתחילה – אם לא לצורך מצוה כמ"ש שם – לקרוא עד סוף ב' לפי חשבון השעות שמהנץ עד השקיעה (שיטת הגר"א), שהוא לפני ג' שעות לפי החשבון שמעה"ש ועד צאה"כ (שיטת המ"א), ע' בסוגיה הבאה פסקה י"א. וכן משמע מהמ"ב ס"ק ד', שאע"פ שלא הזכיר את דברי ה'מנהיג', כתב שלענין לכתחילה וראי שצריך לקרוא לפני סוף הזמן של המ"א, בגלל האמור בשם הירוש', וזמנו של המ"א הרי מוקדם תמיד לזמן הגר"א יותר מחצי שעה, הרי שהמ"ב הבין שלכתחילה אין לקרוא בשעה האחרונה.

ובענין מי שלא קרא של ערבית עד עה"ש, והוא גם אנוס לקרוא של שחרית – המ"ב (ס"ק כ"א) כתב שיש חולקים בזה על השו"ע, וציין ל'אליה רבה', הכותב שהתוס' (כצ"ל שם, ונשמט בדפוסים) והראב"ד והרשב"א חולקים בזה על הרא"ש, וגם הסוד לא הביאו, ומכריע כך להלכה. ונראה שיש לנהוג כא"ר בשעת האונס, משום ספק הפסד מצות עשה של ק"ש (ונראה שיקרא בברכות ויתפלל, כדי לסמוך גאל"ת, אע"פ שבקריאה בלא ברכות נראה פחות כסתירה, כי מ"מ הוא יורע שמתכוון לצאת ידי חובת ק"ש).

עוד נראה לענ"ד להעיר, שהקוראים ק"ש כותיקין ומסיימים "גאל ישראל" בהנץ, שהיא מצוה מן המובחר, כנ"ל, ראוי להם להשלמת ההידור במצוה, לקרוא שנית את ק"ש אחר התפילה, כדי לצאת ידי חובה גם לשיטת ר"ח והרו"ה והראבי"ה, שזמן ק"ש הוא דוקא מהנץ ואילך, וכן היא שיטת ר"ת לענין לכתחילה, כמבואר לעיל.

36 וממשיך שם "ופליגי שם אם מדאורייתא בשוכח או דרבנן אמרו בשוכח" וזה צ"ע, מדוע לחשוב שהאמורא הראשון התכוון שזה מדאורייתא, והלא יש להבין את דבריו שבלא שוכח ביטלוהו מדרבנן, ולאמורא השני לא ביטלוהו כלל